

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова

О. Ю. КРАВЧУК, І. В. ШАПОВАЛОВА

**Навчальний посібник
з курсу "ПОЛІТОЛОГІЯ"
(лекції)**

Рекомендовано Методичною радою НУК

ВИДАВНИЦТВО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
КОРАБЛЕБУДУВАННЯ
ІМ. АДМІРАЛА МАКАРОВА

2020

УДК 32(076)

К 77

Автори: О. Ю. Кравчук, канд. іст. наук, доцент;
І. В. Шаповалова, канд. філос. наук, доцент

Рецензент О. В. Бобіна, канд. іст. наук, доцент

*Рекомендовано Методичною радою
НУК ім. адм. Макарова*

Кравчук О. Ю.

К 77 Навчальний посібник з курсу «Політологія» (лекції) / О. Ю. Кравчук, І. В. Шаповалова. – Миколаїв : НУК, 2020. – 168 с.

ISBN 978-966-321-388-0

Посібник містить основний (опорний) матеріал з навчального курсу «Політологія». Курс лекцій складений відповідно до вимог державного освітнього стандарту і включає в себе весь перелік необхідних тем. З метою рейтингового контролю знань наводяться тестові завдання по всьому навчальному матеріалу та контрольні запитання до кожної лекційної теми, завдання для самостійної роботи.

Призначено для студентів вузів технічних спеціальностей.

УДК 32(076)

ISBN 978-966-321-388-0

© Кравчук О. Ю., Шаповалова І. В., 2020
© Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова, 2020

ВСТУП

Політологія, або наука про політику – одна з наймолодших дисциплін. У самостійну галузь знання вона виділилася зовсім недавно, на Заході на рубежі 40–50-х рр XX ст. Формально датою її виокремлення може служити 1948 р., коли ЮНЕСКО було прийнято спеціальний документ, що визначив структуру і завдання нової науки. Повсюдне визнання політології у більшості країн світу пов'язане з утворенням у 1949 р. Міжнародної асоціації політичних наук.

В Україні політологія стала самостійною дисципліною у 90-х рр. Її затребуваність була обумовлена початком державного будівництва українським суспільством.

Крім того, вивчення політології дозволяє студентам більш широко зрозуміти свою роль і місце в суспільстві, сформувати відчуття власної значимості і причетності до справ суспільства, сприяє виробленню активної життєвої позиції.

Основна мета даного курсу лекцій – допомогти студентам науково осмислити складні явища і процеси сучасного політичного життя, щоб свідомо орієнтуватися в них, а також розібратися в існуючих політичних теоріях. Досягненню цієї мети сприяють зміст і структура посібника.

Пропонований курс лекцій з політології спирається на отриманий за останні роки досвід дослідження і викладання

політології як у нашій країні, так і за кордоном, акцент при цьому робиться на аналітично-роз'яснювальний, пояснюючий підхід. Посібник складений відповідно до вимог державного освітнього стандарту і включає в себе весь перелік необхідних тем.

Лекція № 1. ПРЕДМЕТ, МЕТОДИ ТА ФУНКЦІЇ ПОЛІТОЛОГІЇ

1. Виникнення політології як науки. Предмет і об'єкт політології.
2. Зв'язок політології з іншими соціально-гуманітарними дисциплінами.
3. Методи та функції політології.

1. Виникнення політології як науки. Предмет і об'єкт політології

В інтересах кожної людини знати сутність і зміст, напрямки і методи здійснення, різноманіття суб'єктів політики і їхню реальну роль у політичному процесі. Знання про ці та інші подібні явища дає ПОЛІТОЛОГІЯ. Характеристиці її об'єкта і предмета, структури і функцій присвячується дана лекція.

Відомо, що будь-яка галузь наукового знання має свій об'єкт і предмет дослідження. У літературі висловлювалася, на наш погляд, обґрунтована точка зору, що під об'єктом науки мається на увазі "об'єктивна система з усіма її властивостями, істотними і несуттєвими, з усіма її взаємодіями і зв'язками як внутрішніми, так і зовнішніми". При цьому об'єктом суспільних наук може виступати не тільки суспільство в цілому, але й окремі його підсистеми. Однією з таких підсистем

суспільства є його політична сфера життя. Тому можна вважати, що об'єктом вивчення політології є політика.

Політика, її центральний елемент – політична влада, ідеї, що відбивають політичну дійсність, – усе це складає об'єкт політології. Однак з ним не збігається і не може збігатися предмет цієї науки. Предметом наукової дисципліни виступає найбільш істотне в об'єкті, що представлено його загальними законами і властивостями існування. Видається, що найбільш істотним у політиці як в об'єкті науки є закони становлення, функціонування і розвитку політичної влади – центральної ланки політики і політичної системи (наприклад, закон відносної самостійності політичної влади); об'єктивні і суб'єктивні фактори, що впливають на їхню реалізацію; механізм і результати дії цих законів. Усе це в сукупності і складає предмет політології.

У західній політології сьогодні широку підтримку одержує формування єдиної, глобальної політичної науки. Не випадково головна тема XIV Всесвітнього конгресу МАПН називалася "До глобальної політичної науки". Ідея глобалізації політичної науки є, власне кажучи, закликом до утворення єдиної політичної науки. Ця ідея має ряд аргументів: підкреслюється загроза політичній науці внаслідок поділу її за географічною ознакою і функціональною спеціалізацією; зазначається, що ми живемо в еру зростаючої міжнародної взаємозалежності, і це повинно знайти відображення в глобалізації політичної науки; вказується на існування універсальних норм наукових процедур, прийомів дослідження, що, на думку прихильників ідеї, теж сприяє створенню єдиної політичної науки. Так чи інакше, процес інтеграції політичних знань у світі відбувається у тій мірі, в якій ці ознаки стосуються загальнолюдських інтересів, а отже, глобалізація політичної науки – явище неминуче.

При визначенні об'єкта і предмета політології варто пам'ятати, що предмет не можна ототожнювати з об'єктом, який вивчається, тому що останній – це емпірично подана реальність, що представляє той чи інший бік об'єктивного світу. Предмет будь-якої науки – це не просто деяке явище чи процес об'єктивного світу, а результат теоретичного абстрагування, що дозволяє виділити ті закономірності розвитку і функціонування досліджуваного об'єкта, ті його сторони й аспекти, які є специфічними саме для даної науки.

Таким чином, **об'єкт політології** – політика, а **предмет** – закономірності формування і розвитку політичної влади, форми і методи її функціонування і використання у державно-організованому суспільстві.

2. Зв'язок політології з іншими соціально-гуманітарними дисциплінами

Політологія – наука про політику. Однак дане визначення не дає можливості конкретно визначити її предмет і об'єкт, оскільки політика виступає об'єктом для безлічі гуманітарних дисциплін, кожна з яких вивчає свій аспект, тобто має свій предмет. Разом ці науки утворюють систему політичного знання. Сюди входять:

- **філософія**, що вивчає загальні закономірності політики;
- **соціологія**, що вивчає взаємозв'язок політики й інших сфер громадського життя;
- **історія**, що вивчає розвиток політичного процесу в часі;
- **психологія**, що вивчає взаємозв'язок політики і психологічного, внутрішнього світу людини;
- **правознавство**, що вивчає взаємозв'язок політики і правової юридичної бази й інших наук. Серед цих наук політологія займає центральне місце, тому що вона вивчає

найголовніше в політиці – владу та реалізацію владних відносин.

3. Методи і функції політології

Для будь-якої суспільної науки, особливо такої, що знаходиться на стадії становлення, велике значення має комплекс методів, підходів і прийомів аналізу, якими вона користується. Кожне дослідження в політології має конкретну мету, і кожен дослідник вибирає найбільш ефективний шлях (метод) досягнення цієї мети. Залежно від конкретної мети дослідження політологи обирають різні підходи й прийоми аналізу.

Методичний інструментарій політичної науки різноманітний і включає загальнотеоретичні, загальнологічні та емпіричні методи дослідження. До групи **загальнотеоретичних методів** сучасної політології належать:

- соціологічний підхід – аналіз політики "від суспільства", з'ясування соціальної обумовленості політичних явищ, впливу на політичну систему відносин, що складаються в інших соціальних підсистемах;

- структурно-функціональний метод розглядає політику як цілісність, систему зі складною структурою, кожен елемент якої має певне призначення і виконує певні функції, спрямовані на задоволення потреб системи;

- системний підхід передбачає аналіз політики як складно організованого, саморегульованого механізму, що перебуває в безперервній взаємодії з навколишнім середовищем через "вхід" і "вихід" системи;

- інституціональний метод полягає у вивченні інститутів, за допомогою яких здійснюється державна влада тощо;

- історичний метод розглядає політичні явища в їх послідовному часовому (хронологічному) розвитку і виявляє зв'язок минулого, теперішнього та майбутнього;

– біхевіористський метод передбачає вивчення поведінки окремих осіб та груп і вимагає експліцитності й верифікації (ясності вираження й чіткості визначення дослідницької процедури та перевірки якості знань досвідом);

– психологічний метод розглядає конкретного індивіда, враховуючи його родові характеристики, соціальне оточення, суб'єктивні механізми поведінки, типові психологічні мотивації та роль підсвідомого (З. Фрейд, К. Юнг) чинника в його поведінці.

Наведений перелік свідчить про специфіку предмета політології, яка посідає почесне місце в комплексі соціально-гуманітарних наук і навчальних дисциплін і "присутня" в кожній із них.

До загальнологічних методів належать аналіз і синтез, індукція, дедукція, абстрагування й конкретизація, поєднання історичного й логічного аналізу, моделювання, уявний експеримент, прогнозування та ін.

Емпіричні дослідницькі методи ґрунтуються на отриманні початкової інформації про політику, політичний процес. Вони охоплюють використання статистики, аналіз документів, анкетування, теорію ігор, спостереження та ін. Сьогодні значення емпіричних прийомів у політології істотно зростає, що пояснюється збільшенням потреби в об'єктивних знаннях про політичну дійсність. На конкретні факти спираються всі політологи й політичні лідери. Емпіричний матеріал необхідний для комплексного вивчення політичного управління і керівництва суспільством, для дослідження важливих проблем (стан суспільної думки, рівень політичної культури суспільства), для аналізу впливу різних факторів на політичні процеси.

У сучасній політології широко застосовується експеримент, що проводиться у формі ігрового моделювання.

Політолог шляхом створення ігрової ситуації відтворює цікавий для нього політичний процес (засідання парламенту, політичні переговори і т. ін.) і "програє" численні варіанти його розвитку.

Великий вплив на розвиток політології мала кібернетика. У результаті широкого вживання в ній математичних і статистичних методів аналізу політологія в закордонних країнах одержала статус точної науки.

Детальний розгляд застосовуваних у політології методів демонструє багатоаспектність і складність політологічного аналізу як такого, що синтезує соціологічні й власне філософські підходи в поєднанні з методами, запозиченими з інших наук.

Політологія як наука має також виконувати важливу *теоретико-методологічну функцію*. Оскільки різні аспекти політики є об'єктом для цілого ряду наукових дисциплін, політологія покликана, зокрема, розробляти теорію і методологію дослідження політичних явищ, інститутів і процесів, спираючись при цьому на певні філософські основи, повинна і здатна виступати в ролі певної теоретико-методологічної бази для більш конкретних досліджень, здійснюваних у рамках деяких інших галузей суспільних і гуманітарних наук.

Ідеологічна функція цієї науки полягає в обґрунтуванні і пропаганді політичних ідеалів, цінностей і цілей, реалізація яких об'єктивно відповідає інтересам тих чи інших соціальних спільнот. Інша справа, що ідеологічні пристрасті не повинні позначатися на вірогідності одержуваних у результаті дослідження даних, на їхньому конкретному узагальненні й оцінці. Проте залишається фактом те, що здобуті політологією, як і іншими суспільними і гуманітарними науками, знання і базовані на них висновки використовуються класами, націями, іншими соціальними групами і політичними партіями-

ми, що відбивають їхні інтереси, а також суспільними рухами у боротьбі за досягнення своїх цілей. Навряд чи може викликати сумнів, наприклад, те, що численні обґрунтування (у тому числі і політичного характеру) мають явно виражений ідеологічний характер.

Політологія, будучи науковою дисципліною, не тільки відображає політичну дійсність, але й здатна служити могутнім інструментом впливу на неї. Інакше кажучи, ця наука може виконувати винятково важливу для суспільства прикладну, *практико-політичну функцію*; йдеться, у першу чергу, про використання політологічного знання з метою попередньої наукової експертизи прийнятих законодавчими і виконавчими органами держави, а також суспільно-політичними організаціями й об'єднаннями правових актів і політико-управлінських рішень.

Також не можна не сказати і про таку сторону *прикладної ролі* політологічного знання, як політичне прогнозування. Без нього немає і не може бути науково вивіреної, ефективної політики, якої б сфери життя вона не стосувалася.

Сам перелік цих функцій служить вагомим аргументом на користь підвищення соціального статусу політології як науки і навчальної дисципліни і доцільності її вивчення різними верствами суспільства.

Контрольні питання

1. У чому полягає відмінність між політологією та політикою?
2. Коли виникла політологія як наука і як навчальна дисципліна?
3. З якого часу політологія викладається в Україні?
4. Яке, на Вашу думку, завдання політології?
5. Що є предметом політології?

6. Розкрийте поняття і методи політології.

7. Які функції політології?

Тестові завдання для самоконтролю знань

1. Політологія як самостійна навчальна дисципліна почала формуватися:

- а. у XV ст.;
- б. у XVII ст.;
- в. у другій половині XIX ст.;
- г. у XX ст.

2. У якій країні була створена перша школа політичної науки?

- а. США;
- б. Німеччина;
- в. СРСР;
- г. Франція.

3. Що є предметом політології?

- а. політична система;
- б. правосуддя;
- в. політичний процес;
- г. держава.

4. Що є об'єктом політології?

- а. суспільство як система;
- б. міжнародні відносини;
- в. сфера політичних відносин у суспільстві;
- г. політичне життя особи і суспільства.

5. Функція політичної соціалізації полягає:

- а. у формуванні певної політичної культури громадян;
- б. у виробленні єдиної ідеології;
- в. у забезпеченні процесу включення людини в політичну сферу життя суспільства;
- г. у регламентації відносин між суб'єктами політичного життя.

6. Який із названих методів необхідно використати для визначення рейтингу провідних політиків?

- а. статистичний;
- б. інтерв'ювання;
- в. історичний;
- г. вивчення документів.

7. Прогностична функція політології полягає:

- а. у виробленні єдиної ідеології;
- б. у виробленні прогностичних гіпотез про політичні процеси в майбутньому.

8. Яка функція політології розробляє критерії ефективної діяльності влади, партій, лідерів?

- а. нормативна;
- б. прикладна;
- в. інструментальна;
- г. світоглядна.

9. Поняття "політика" у науковий обіг вперше ввів:

- а. Платон;
- б. Макіавеллі;
- в. Аристотель;
- г. Маркс.

10. Політика як соціальне явище і наукове поняття виникла:

- а. в античні часи;
- б. у середні віки;
- в. в епоху Відродження;
- г. у період становлення капіталізму.

11. Які з перелічених явищ були причиною виникнення політики?

- а. поділ суспільства на класи;
- б. становлення капіталістичних відносин;
- в. поява перших державних утворень;
- г. національні конфлікти;
- д. усвідомлення окремими громадянами власних інтересів.

Лекція № 2. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

1. Особливості релігійно-міфологічних ідей Стародавнього світу.
2. Політична думка античності.
3. Релігійно-політичні концепції Середньовіччя.
4. Політичні вчення Нового часу.
5. Розвиток політичних ідей та концепцій у XIX–XXI ст.

1. Особливості релігійно-міфологічних ідей Стародавнього світу

У політичних поглядах Стародавнього Сходу превалювала думка про божественне походження держави. Проте тенденція відходу від подібних поглядів у цих країнах простежується вже в XI–VII ст. до н. е. Вона знайшла віддзеркалення уряді вчень мислителів Індії, Китаю, Персії та інших країн.

У розвитку староіндійської політичної думки важливе місце займає трактат "Артхашастра", який спеціально розглядає питання державного управління. У ньому домінує ідея сильної централізації державної влади і необмеженої влади царя над економічним і політичним життям рабовласницького суспільства. Панівною була політична ідеологія рабов-

ласницької знаті, в якій значне місце приділялося обґрунтуванню ідеї божественної природи царської влади. Цар був "сином неба", що здійснює державне управління за велінням неба. Передові ж мислителі відкидали ідею божественної природи держави. Так, у вченні Лао-цзи (VI–V ст. до н. е.) розвінчується ідея про божественне походження царської влади. Соціальним ідеалом Лао-цзи був лад, заснований на рівності людей і відсутності гноблення. Одним з великих і оригінальних мислителів людства був китайський учений, поет і філософ **Конфуцій** (551–479 рр. до н. е.), який поклав початок цілій течії у філософії та політиці – конфуціанству. Благо народу – центральний пункт конфуціанської доктрини владарювання. Народ, беззаперечно, виконує волю пануючих. У постійній полеміці з конфуціанством склалось учення Модзи (479–384 рр. до н. е.), який виходив з визнання рівності прав людей від природи.

2. Політична думка античності

В історії виникнення і розвитку давньогрецької політичної думки більш-менш чітко виділяються три періоди. Ранній період (IX–VI ст. до н. е.) пов'язаний з виникненням давньогрецької державності. У цей період спостерігається помітна раціоналізація політико-правових уявлень (Гомер, Гесіод) і формується філософський підхід до проблем держави і права (Піфагор і його послідовники, Геракліт). Другий період (V–перша половина VI ст. до н. е.) – це час розквіту давньогрецької політико-правової думки, що знайшла своє відображення у вченнях Демокрита, софістів, Сократа, Платона й Аристотеля. Третій період (друга половина IV – II ст. до н. е.) – період еллінізму, час, коли почався занепад давньогрецької державності. Погляди цього періоду представлені у вченнях Епікура, стоїків і Полібія.

Сократ (469–399 рр. до н. е.) – принциповий прихильник законності, яка складає основу благополуччя держави, функціонування її установ. Він уважав, що царство і тиранія – це влада, але влада різна. Влада, заснована на волі народу і на законах, – це царство, а влада проти народу, в основі якої не закони, а свавілля правителя – тиранія. Сократ першим в історії європейської політичної думки сформулював концепцію договірних відносин між державою і громадянином.

Платон (427–347 рр. до н. е.) – визначний учений і філософ, є автором політичної філософії. У своїх працях "Держава", "Закони", "Політика" він спробував сформулювати найважливіші принципи і правила стабільного суспільного устрою. Найгіршою формою державного устрою Платон уважав *тиранію* – владу одного над усіма. Для збереження своєї влади тиран знищуватиме своїх друзів і ворогів, поки навколо нього не залишиться нікого, окрім лестеців. Ідеальна держава, згідно з Платоном, правління кращих і благородніших – аристократичне державне утворення. Досконала держава має, як стверджував Платон, чотири головні доблесті: мудрість, мужність, стримуюча міра, справедливість.

Аристотель (384–322 рр. до н. е.) є зачинателем політичної науки як окремої самостійної дисципліни. Ним написані праці "Політика", "Афінська політика", "Етика". Його називають "батьком політології". На його думку, мета політики – благо для всіх, влада в державі – це продовження і розвиток влади глави сім'ї. Він вивів шість форм політичного устрою: *три правильні* (монархія, аристократія, політія) і *три неправильні* (тиранія, олігархія і демократія). Вперше в історії Аристотель виділив у політичному устрої три самостійні влади: законодавчу, адміністративну і судову, які незалежно одна від одної діють у межах своєї компетенції.

У I ст. до н. е.–V ст. н. е. центр розвитку суспільно-політичної думки перемістився до Риму, в якому рабовлас-

ницькі відносини досягли класичних форм і вступили в етап об'єктивного логічного завершення. Ідеологи республіканського Риму **Полібій** (близько 200–120 рр. до н. е.) і **Цицерон** (106–43 рр. до н. е.) вважали Римську республіку ідеалом державного устрою, в якому поєднувалися елементи монархії (консули), аристократії (сенат) і демократії (комісії). Вони визначали державу як народне надбання. В історії політичної і правової думки найбільшої уваги заслуговують положення **Цицерона** про правовий характер держави, про державу як справу народу і правової спільноти, про справедливі і правдиві закони, про природне право, про громадянина як суб'єкта держави і права.

3. Релігійно-політичні концепції Середньовіччя

Абсолютна перевага релігії в середньовічному світогляді, способі життя та культурі позначилася і на політичних поглядах: усі явища в сфері політики оцінювалися з позиції християнського вчення. Політичні проблеми розглядалися як частина проблем теологічних. Саме так їх трактував визначний католицький теолог **Августин Аврелій** (353–430 рр.), на думку якого діяльність держави повинна бути повністю підпорядкована волі Божій.

Ідею божественного виникнення державної влади розвивав і **Фома Аквінський** (1225–1274 рр.). Сутність влади, визначена Богом, є благою, але конкретні її форми, які реалізують люди, можуть бути і дурними та не відповідати волі Божій. В епоху пізнього середньовіччя відбувається відхід від чисто теологічної інтерпретації політики та в надрах феодального ладу формуються нові соціально-економічні і політичні відносини – буржуазні.

Видатним представником політичної думки епохи Відродження був **Ніколо Макіавеллі** (1469–1527 рр.). Будучи

ідеологом молоді італійської буржуазії, він приділяв політиці величезну увагу, присвятивши їй основні праці: "Володар", "Князь", "Історія Флоренції", "Роздуми". "Відносний характер моралі в політиці, – констатує він, – визначається конкретно історичною ситуацією, а, отже, немає незмінно хороших або поганих методів правління людьми, існують лише методи, які адекватні або неадекватні ситуації". Він увів у науковий обіг один із ключових термінів політичної науки – "держава", який, на його думку, означав політичний стан суспільства: відносини тих, хто володарює, і підвладних, наявність організованої політичної влади, існування правових інститутів. От чому багато вчених вважають Н. Макіавеллі основоположником науки про політику, "батьком" буржуазної політології.

4. Політичні вчення Нового часу

Логічним продовженням ідей, висловлених мислителями епохи Відродження, стали суспільно-політичні погляди епохи Просвітництва (XVII–XVIII ст.), яка подарувала блискучу плеяду мислителів: Гоббс і Локк (Англія), Джефферсон (США), Монтеск'є, Руссо (Франція), Кант і Гегель (Німеччина). В основі їх концепцій були принципи раціональності (розумності), законності і принцип дотримання природних, рівних для всіх і кожного, прав людини.

Томас Гоббс (1588–1679 рр.) у своїй основній праці "Левіафан" доводив, що політика і її носій – держава, засновуються шляхом домовленості між собою (одне з одним) і довіряють єдиній особі (окремій людині і зібранню людей) Верховну владу над собою. Держава – це і є особа, що використовує силу і засоби всіх людей для їх миру і загального захисту. Уклавши одного разу суспільний договір, індивіди втрачають можливість змінити форму правління, звільнитися з-під дії Верховної влади.

Основоположником теорії соціального компромісу був **Джон Локк** (1632–1704 рр.). У своїй праці "Два трактати про управління державою" він аргументовано доводить право народних мас на революцію, але разом з тим визначає його межі відповідно до інтересів заможних класів. Ідеї Локка – "життя, свобода, власність" – отримали велике поширення і лягли в основу доктрини буржуазного конституціоналізму, що народжувався, першим документом якого була Декларація незалежності Сполучених Штатів Америки (1770 р.) **Томаса Джефферсона** (1732–1804 рр.). У цьому великому революційному документі проголошується пріоритет природних прав людини над державними законами, невідчуженість таких його основних прав, як право на життя, свободу, прагнення щастя, користування власністю; ідея народного суверенітету і похідне від нього право народу на повстання.

Одним із перших був **Ш. Монтеск'є** (1689–1755 рр.). Він розвинув учення про залежність юридичних норм держави і її існування від законів, які визначаються типом державного устрою – республіканським, монархічним або деспотичним. Основна гарантія свободи – установи, які обмежують і стримують свавілля. Монтеск'є був автором ідеї розподілу властей на законодавчу, виконавчу, судову.

Оригінальним і своєрідним мислителем був **Ж.-Ж. Руссо** (1712–1778 рр.), який уважав, що джерелом походження держави є майнова нерівність. У праці "Про суспільний договір" Руссо розвинув договірну теорію походження держави, стверджуючи, що остання є результатом суспільного договору, який забезпечує абсолютну відповідність між індивідуальною і загальною волею, тобто волею всього народу. Ідеї "Суспільного договору" лягли в основу "Декларації прав людини і Громадянина", прийнятої установчими зборами Франції 26 серпня 1789 року.

Розвиток суспільно-політичної думки в епоху Просвітництва пов'язаний з ім'ям **І. Канта** (1724–1804 рр.) та з ідеєю "правової держави". Право, на думку Канта, існує для того, щоб регулювати зовнішню поведінку людини, виключити свавілля одного стосовно іншого, не обмежуючи при цьому внутрішньої свободи індивіда. Це можливо лише тоді, коли право сприймається як єдине для всіх, тобто діє в межах суспільних законів. Розглядаючи державу, Кант розрізняв у ній республіканську та деспотичну форми правління.

Геніальний мислитель **Г. В. Ф. Гегель** (1770–1831 рр.), узагальнивши теоретичні висновки своїх попередників, створив єдину, органічно взаємопов'язану систему суспільно-політичних поглядів, засновану на принципах ідеалізму, радикалізму та діалектики. "Забезпечуючи право на захист, власність і свободу, держава набуває характеру правової держави", – писав Гегель у "Філософії права".

5. Розвиток політичних ідей та концепцій у XIX–XXI ст.

Велика французька революція і промисловий переворот забезпечили перемогу капіталістичних відносин і їх корінних засад: капіталістичної приватної власності, купівлі-продажу робочої сили, вільної конкуренції і приватної ініціативи. На основі аналізу, досвіду англійської та французької революцій було зроблено три важливих висновки:

- 1) історія твориться людьми;
- 2) революції відбуваються в результаті суспільних суперечностей;
- 3) походження класів і державної влади сягає своїм корінням до завоювання одних племен іншими (теорія завоювання).

Огюст Конт (1798–1857 рр.) трактував державу як орган управління матеріальною діяльністю суспільства, яке спирається на розподіл праці.

Герберт Спенсер (1820–1903 рр.) у своїй роботі "Характерна сфера влади" висловив думку про те, що держава, за своєю суттю, є акціонерним суспільством для захисту інтересів його членів. У політичному житті першої половини XIX ст. переважало прагнення буржуазії до свободи, прогресу, законності.

Ліберали **Б. Констан** (1767–1830 рр.), **І. Бентам** (1748–1832 рр.) та інші обґрунтували буржуазні права і свободи, перш за все, "особисту свободу", недоторканність особистості, свободу приватної власності і промислової конкуренції, невтручання держави в економіку.

Сучасна наука виокремлює три етапи в розвитку утопічного соціалізму: перший – ранній етап (XVI–XVIII ст.), другий – етап критичного утопічного соціалізму (початок XIX ст.), третій – революційно-демократичний етап (50-ті рр. XIX ст.).

Перший етап утопічного соціалізму представлений когортою блискучих мислителів і вчених, які не сумнівалися в необхідності зміни існуючого ладу і пропонували свої шляхи перевлаштування, свої "моделі" справедливого суспільства. Так, Т. Мор мріяв про суспільство, де немає багатих і бідних, між людьми панує мир і згода, рівноправ'я та вільнодумство. Т. Кампанелла висунув ідею про можливість наукового управління суспільством. Ж. Мельє у своїй праці "Заповіт" закликав до народної революції, а Г. Бабеф – до революційного перевороту і встановлення диктатури пригноблених.

Другий етап утопічного соціалізму співпадає з часом утвердження капіталізму і представлений трьома видатними мислителями – Анрі Сен-Симоном, Шарлем Фур'є і Робертом

Оуеном (початок XIX ст.). Визнавши закономірності капіталізму і разом з тим критикуючи його, вони висунули ідею самоврядних комуністичних общин.

Третє покоління утопічного соціалізму – революціонери-демократи другої половини XIX ст. (Дж. Гарібальді, Дж. Мадзіні, Ш. Петефі, Х. Ботев, Рабіндранат Тагор, О.М. Радищев, В.Г. Белінський, О.І. Герцен, Т.Г. Шевченко, М.Г. Чернишевський, М.А. Добролюбов, І.Я. Франко, П.А. Грабовський, Леся Українка та ін.). Для цього напряму політичної думки був характерний пошук шляхів революційного перетворення суспільства на демократичних засадах.

Після виникнення марксизму утопічний соціалізм продовжував існувати як теоретичне оформлення соціальних ілюзій дрібнобуржуазних і люмпенських верств населення. Це знайшло втілення в таких його формах, як соціал-реформізм (Л. Блан, Ф. Лассаль), анархізм (Прудон, М. Бакунін, П. Кропоткін), християнський соціалізм тощо. Величезний вплив на вчення про політику здійснив марксизм. Маркс і Енгельс створили розвинену і цілісну теорію політичних відносин, яка включає:

- 1) політичні відносини – це відносини, які походять від боротьби за владу та здійснення влади;
- 2) базис завжди первинний, а надбудова – вторинна, але надбудовним інститутам відведена активна роль у формуванні соціально-економічних відносин;
- 3) держава є продуктом класових суперечностей і служить інтересам економічно пануючого класу;
- 4) економічно пануючий клас – він і політично, й ідеологічно пануючий;
- 5) марксизм створив власну теорію політичної свідомості. Початковим її пунктом є положення про те, що суспільне буття людей визначає їх свідомість, отже, політичні погляди лю-

дей формуються під впливом їх положення, а також інтересів, що визначають це положення;

б) аналіз суспільного положення класів, верств і соціальних груп – початковий пункт для розуміння політичної поведінки мас.

Марксистська політична концепція мала значний вплив на розвиток політичної науки, особливо європейської. Разом з тим, вона не стала основою сучасної політології.

Однією з найбільш яскравих фігур в політології є **Макс Вебер** (1864–1920 рр.). Він обґрунтував теорію ідеальних типів панування, яка включає такі види: панування "традиційне", засноване на вірі в традиційність і святість певних традицій; панування "харизматичне", в основі якого лежить віра в надлюдські якості вождя, лідера; панування "раціональне", яке базується на вірі людей в законність (легітимність) існуючої політичної і державної системи.

Італійський соціолог та політолог **Вільфредо Парето** (1848–1923 рр.) бачив два реальні механізми управління людьми – силу та хитрість, тому ефективно діючі політики поділені ним на "левів" та "лисиць". Автор теорії соціальної солідарності **Еміль Дюркгейм** (1858–1917 рр.) досліджував політичні явища в контексті розподілу праці в суспільстві, під яким він розумів її професійну спеціалізацію: чим досконалішим є розподіл праці в суспільстві, тим більше виражена соціальна солідарність його членів.

Бурхливий розвиток природничих і суспільних наук у XIX ст. стимулював інтерес до політичних досліджень у США і сприяв створенню американської політології, основоположником якої вважається **Джон Бургес**. Особливе місце в світовій і американській політології зайняла теорія **Вудро Вільсона** про право націй на самовизначення, право кожної нації на створення своєї держави.

У ХХ ст. політологія остаточно оформилася в самостійну галузь наукових знань. З'явилася система наукових шкіл і напрямків політології, здійснилася спеціалізація наукового знання, виникли наукові установи, мережі навчальних закладів, що готують політологів, дослідників, з'явилися спеціалізовані періодичні видання, міжнародні та національні організації політичної науки. Останні три десятиліття політологія розвивається як процес синтезу різних концептуально-історичних підходів на основі поведінкової політичної науки, доповнених новими аспектами політологічного аналізу.

Контрольні питання

1. Коли і ким у світовій політичній думці була висловлена ідея про рівність людей при народженні?
2. Що запропонував Платон для подолання пожадливого інтересу влади і утвердження "правильної" форми правління?
3. У чому полягають принципові розбіжності поглядів Аристотеля і Платона в політиці?
4. Що запропонував Аристотель для створення освіченого, політично свідомого суспільства?
5. Чому проблема співвідношення, пріоритетності церковної і світської влади була головною у політичній думці Середніх віків?
6. Внесок Н. Макіавеллі у відродження наукового підходу в політичній думці.
7. Інтереси яких класів виражали консерватори, ліберали та радикал-революціонери в політичній думці Нового часу?
8. У чому полягала ідея розподілу влади? Основою якого напрямку політичної думки стала ця ідея? Хто вважається батьком-засновником цього напрямку?

9. У чому полягає ідея радикал-революційного напрямку політичної думки Нового часу? Чому засновники не бачили іншого виходу, ніж пролетарська революція і знищення буржуазної держави?

10. У чому виявилася неспроможність ідеї та практики диктатури пролетаріату?

Тестові завдання для самоконтролю знань

1. На скільки етапів можна поділити всю історію виникнення та розвитку політичної думки?

- а. 1;
- б. 2;
- в. 3.

2. Характерна риса конфуціанства:

а. фокус на божественному походженні імператора, держави, влади;

б. розподіл обов'язків між членами суспільства, аналогічно до сімейного розподілу обов'язків;

в. укріплення влади правителя й здійснення завоювань як головна мета правління.

3. Яка головна думка лежить в основі платонівської утопії?

а. обов'язкова участь в управлінні державою кожного її члена;

б. розподіл праці між членами держави;

в. влада правителя вища, ніж влада законів.

4. Яку з форм правління Аристотель уважав найкращою?

а. монархію;

б. політію;

в. демократію.

5. Яку боротьбу вбачав Августин Блаженний в історії людства?

а. боротьбу правителя та ідеї провіденціалізму;

- б. боротьбу "граду божого" та світської держави;
- в. боротьбу за подолання нерівності між людьми в суспільстві.
- 6. У чому полягає сутність уведеного Макіавеллі терміну "державний інтерес"?
 - а. обов'язок громадян підкорюватися рішенням правителя та законам держави;
 - б. право діяти поза межами законів, які держава має гарантувати в разі необхідності;
 - в. зазначений законом обов'язок правителя діяти виключно в інтересах народу.
- 7. Який дуже важливий крок для обмеження абсолютної влади феодальних монархів було зроблено в часи становлення капіталізму?
 - а. обмеження влади монарха лише виконавчою владою;
 - б. революційний підхід до змін у державі;
 - в. заперечення божественного походження монархів.
- 8. Скільки основних методологічних напрямів можна виділити в сучасній науці?
 - а. 5;
 - б. 3;
 - в. 4.
- 9. Скільки інститутів влади можна виділити сьогодні?
 - а. 4;
 - б. 3;
 - в. 5.
- 10. Кому інституціоналізм віддає важливу роль у політиці?
 - а. політичним партіям;
 - б. формі державного правління;
 - в. закону.
- 11. Скільки елементів виділяють прихильники структурно-функціональної теорії?
 - а. 6;

б. 5;

в. 4.

12. Скільки типів панування виділяє М. Вебер?

а. 5;

б. 3;

в. 2.

13. Скільки типів політиків виділив Г. Лассуел у своїй теорії "політичного психоаналізу"?

а. 3;

б. 2;

в. 4.

Лекція № 3. ПОЛІТИКА І ВЛАДА

1. Визначення політичної влади та її ознаки.
2. Ресурси і сила влади, легітимізм та законність влади.
3. Визначення політики та її види.

1. Визначення політичної влади та її ознаки

Політична влада існувала не на всіх етапах розвитку суспільства. Політичне життя, а разом з ним і політична влада, виникли, з позиції теорії марксизму, з появою класів і держави. Існують інші погляди. Політична влада нерозривно пов'язана з державною владою. Будь-яка державна влада, будучи ядром політичної влади, має політичний характер, але не будь-яка політична влада є державною.

Політична влада – це влада соціальної спільності (спільностей), що в результаті протиборства з іншими силами визначає напрям розвитку країни.

Структура політичної влади – це єдність державної влади (законодавчої, виконавчої і судової) і суспільної (недержавної) – влади політичних партій, громадсько-політичних організацій, органів місцевого самоврядування, незалежних ЗМІ, груп тиску тощо. Політичну і державну влади слід розрізняти, але не протиставляти. У звичайних умовах їх соціальний характер однаковий.

Характерними ознаками політичної влади є:

– загальність, обов’язковість її рішень для всіх громадян, організацій, будь-якої влади. Політична влада може обмежити вплив могутніх корпорацій, засобів масової інформації та взагалі будь-яких інститутів навіть до самої ліквідації;

– безособовість. На відміну від приватної особистої влади, яка існує у невеликих групах, політична влада виступає від імені всього суспільства та звертається за допомогою права до всіх громадян;

– монополія на фізичне насильство, як внутрішнє (право покарання), так і зовнішнє (право на війну). Політична влада означає, що панування, підкорення, насильство як специфічні засоби влади монополізовані та зосереджені у спеціально створених суспільством інститутах, органах і закладах, які в сукупності складають державу;

– різноманітність ресурсів. Політична влада, особливо державна, використовує не тільки підкорення, насильство, але й інші ресурси: економічні, соціальні, культурно-духовні.

Отже, **політична влада** – це публічне і монопольне право реалізовувати волю, силу, панування у соціальному житті, тобто право призначених інститутів і закладів приймати рішення, обов’язкові для всіх громадян, спираючись на специфічні засоби та апарат влади.

Політична влада має: 1) забезпечувати законні права громадян, їх конституційні свободи; 2) утверджувати право як стрижень суспільних відносин; 3) виконувати функції розвитку держави (господарські, культурні, соціальні та ін.).

Інші автори до "рис політичної влади" ще відносять:

– легітимність влади – її законність;
– верховенство – обов’язок виконання рішень влади всіма;
– вплив – здатність об’єкта політики впливати на поведінку індивідів, груп, організацій;

- усезагальність – влада діє від імені всього суспільства;
- моноцентричність – існування загальнодержавного центру;
- ефективність та результативність – саме в конкретних результатах реалізуються всі задуми влади.

Реалізація всіх видів влади тією чи іншою мірою може відбуватися з використанням правових норм, однак лише для політичної влади такі норми є найважливішим засобом її здійснення.

2. Ресурси і сила влади, легітимізм і законність влади

Джерела влади – владна першооснова. Джерелами влади можуть бути: авторитет, сила, багатство, харизма, становище в суспільстві, право, знання, інформація і т. д. Кожна влада для здійснення своїх політичних цілей повинна володіти реальними засобами, які використовуються для зміцнення самої влади – ресурсами влади.

За *сферами життєдіяльності суспільства* можна виділити такі ресурси влади:.

- економічні – інвестиційна, науково-технічна, податкова, технологічна політика, матеріальні цінності, необхідні для суспільного виробництва і споживання;
- соціальні – це весь комплекс соціальної політики держави, матеріальний добробут, посади, престиж, освіта, медичне обслуговування, соціальне забезпечення і т. п.;
- юридичні – весь комплекс правової політики, укази Президента, інструкції, відомчі документи тощо;
- адміністративно-силові – система підготовки і підбору кадрів, технічна і військова оснащеність владних структур;
- культурно-інформаційні – духовні цінності, знання, інфор-

мація, система їх обліку, зберігання, захисту, методика збору, обробки, аналізу і т. п.

За *характером дії і функціональної ролі* ресурси влади поділяються на:

- організаційні, що спрямовані на створення оптимальних організаційних структур управління, контролю;
- нормативні, які є засобами впливу на ціннісні орієнтації і морально-етичні норми суб'єктів влади;
- заохочувальні – це матеріальні і соціальні блага, за допомогою яких влада підтримує певні верстви населення і політиків;
- примусові – це комплекс заходів адміністративного та силового впливу або загроза санкцій за невиконання розпоряджень влади.

Легітимність влади

Термін "легітимність" (від лат. *legitimus* – відповідний законам, законний, правомірний) з'явився на початку XIX ст. у Франції і спочатку ототожнювався з поняттям "законність". Його використовували для позначення законно встановленої влади на відміну від насильно узурпованої. До наукового обігу термін "легітимність" увів М. Вебер.

Легітимність влади – це соціально-психологічне явище. Воно існує у свідомості громадян у вигляді позитивної установки на політичні інститути даної влади як віра і переконання, що дані інститути є правомірними і справедливими. Легітимність влади передбачає наявність авторитету і підтримки з боку більшості громадян суспільства. Необхідно розрізняти поняття легітимності і легальності політичної влади.

Легітимність влади – це політичне явище, *легальність* – поняття юридичне, оскільки за процедурою вона встановлюється національно-правовою системою і гарантується державою.

Легальна політична влада – юридично законна влада, носить виключно раціональний характер.

М. Вебер виділив три основні "ідеальні" типи легітимності влади: традиційний, раціонально-легальний, харизматичний.

Традиційна легітимність ґрунтується на вірі в священний характер звичаїв і традицій, їх непохитність, притаманна монархіям і відрізняється міцністю. Тому, як уважав М. Вебер, для стабільності демократії корисним є збереження спадкового монарха, що підкріплює авторитет держави багатовіковими традиціями шанування влади.

Раціонально-легальна легітимність базується на вірі в законність і раціональність формальних правил формування і функціонування інститутів політичної влади. Діяти в межах закону повинні всі громадяни суспільства, як керівники, так і підлеглі. Раціонально-легальна легітимність властива демократичним державам. Це переважно структурна або інституційна легітимність, заснована на довірі громадян до самої влади, як системи, а не до окремих осіб (персональна легітимність).

Харизматична легітимність заснована на вірі у виняткові якості, тобто харизму, керівника, який іноді навіть обожнюється; створюється культ його особи. Ця легітимність базується на вірі й на емоційних особових відносинах вождя і маси. Харизматична легітимність виникає в умовах соціально-політичних криз, революційних змін.

Рівень легітимності може коливатися від високої довіри до недовіри структурам влади.

Показниками легітимності влади є:

- рівень примусу, вживаного для проведення політики;
- наявність спроб повалення влади уряду або лідера;
- сила прояву громадянської непокори;

– результати виборів, референдумів, соціологічних опитувань, масовість демонстрацій на підтримку влади (опозиції) та ін.

Влада визнається ефективною, а значить і легітимною, якщо вона здатна забезпечити в суспільстві стабільність і порядок.

3. Визначення політики та її види

Політика – це особливий спосіб регулювання відносин між великими соціальними спільнотами (класами, станами, націями), заснований на писаних законах і такий, що спирається на політичну (державну) владу.

Вперше термін "політика" вжив видатний давньогрецький мислитель Аристотель. У своїй роботі "Політика" він розглядав різні варіанти державного устрою, форми організації державної влади та основи державного управління.

У політичній науці існує безліч визначень поняття "політика". При цьому в кожному визначенні, як правило, акцентується увага на різних аспектах цього складного феномена. Наприклад, Н. Макіавеллі у визначенні політики віддає перевагу інструментальному (прагматичному) підходу. Для нього суть політики полягає в боротьбі за владу.

М. Вебер розглядає політику як певні дії, спрямовані на набуття, утримання і використання влади. На його думку, політика "означає прагнення до участі у владі, чи то між державами, чи то всередині держави між групами людей, які вона в собі укладає". У цьому визначенні поряд з дією ключовим словом є "влада", на участь у якій спрямована дія.

Французький соціолог Р. Арон розглядає політику як певну концепцію (програму дій) і як сферу суспільного життя, в якій

різні політичні концепції зіштовхуються, породжуючи конфлікти і консенсуси.

Прихильники когнітивного підходу бачать у політиці науку про цілі держави та найкращі засоби їх досягнення, а також мистецтво жити разом і спосіб боротьби за владу та її утримання.

Під політикою, політичними методами нерідко розуміється діяльність, спрямована на вирішення складних суспільних проблем ненасильницькими способами. У реальній політиці навіть існують такі поняття: "політичне рішення проблеми", "політичне врегулювання конфлікту" і т. д.

Найбільш вагоме за своїм змістом, на наш погляд, є визначення політики, запропоноване В.П. Пугачовим: "... діяльність соціальних груп та індивідів з артикуляції (усвідомлення та подання) своїх суперечливих колективних інтересів, вироблення обов'язкових для всього суспільства рішень, здійснюваних за допомогою державної влади". У цьому визначенні політика характеризується як діяльність, вказуються її суб'єкти (соціальні групи й індивіди), об'єкт (колективні інтереси), суть політики (вироблення обов'язкових для всього суспільства рішень); засіб здійснення політики (державна влада).

Однак ніяке, навіть найуніверсальніше визначення, не в змозі охопити все різноманіття феномену політики. Враховуючи це, Д.П. Зеркін уважає, що в науковому аналізі необхідно розглядати політику в трьох вимірах: 1) інституціональному – сукупності політичних інститутів, у рамках яких здійснюється пануюча й управлінська діяльність; 2) нормативному – сукупності цінностей і норм, цілей і завдань політичної діяльності; 3) процесуальному – системі дій, спрямованих на захист і реалізацію спільних інтересів і цілей щодо здійснення влади й управління державою.

Проаналізувавши й узагальнивши наведені інтерпретації політики, можна виділити основні складові досліджуваного феномену. Структуру політики становлять такі основні елементи: суб'єкти політики, політичні відносини, політичні інститути, політична влада, політичні інтереси, цілі та засоби в політиці, політична діяльність, політична поведінка, політична культура, політичне управління, політична система. Необхідно врахувати, що наведений перелік елементів політики є далеко не повним, тому в ході нашого подальшого викладу матеріалу будуть описуватися й інші складові (політична психологія, політична свідомість і т. п.).

У розрізі суспільних сфер життя будь-якої держави можна виділити деякі *види політики*:

- економічна політика, яка передбачає відносини між суб'єктами господарювання в рамках економіки;

- соціальна – регулює відносини між суб'єктами (громадяни, соціальні групи) з питання їх місцезнаходження в суспільстві;

- національна, що регулює відносини між націями і національними групами;

- культурна, яка відповідає за відносини між суб'єктами в духовному житті;

- державно-адміністративна, відповідальна за регулювання відносин між суб'єктами політичної сфери.

Існує і дещо інша класифікація політики – за *рівнями здійснення*:

- місцева, за допомогою якої регулюються питання локального значення;

- регіональна, що відповідає за регулювання питань, які пов'язані з розвитком регіону;

- загальнодержавна, регулююча розвиток суспільства в цілому;

– міжнародна і світова – види політики, які діють при відносинах як на рівні державної взаємодії, так і при вирішенні більш глобальних сучасних проблем.

Для більш повної характеристики даного поняття з позиції діяльності держави необхідно розглянути такі категорії, як *внутрішня* і *зовнішня політика*. Так, зовнішня політика – це державна діяльність, що регулює міжнародні відносини між суб'єктами на міжнародній арені (інші держави, всесвітні міжнародні організації, а також зарубіжні партії). *Зовнішня політика* базується на економічному, демографічному, військовому, науково-технічному і культурному потенціалах держави. Інструментами здійснення такої політики слугають:

- відносини між державами на дипломатичній основі;
- членство держави у всесвітніх міжнародних організаціях;
- співпраця з дружніми державами.

Завдяки стійким зв'язкам із зарубіжними партнерами держава може поєднувати методи і засоби зовнішньополітичної діяльності: обмінюватися візитами на різних рівнях, здійснювати регулярний обмін інформацією, укладати договори та угоди в найширшому спектрі питань.

Внутрішня політика представлена сукупністю економічної, демографічної, соціально-інтеграційної, соціально-культурної політики та ін. Іншими словами – це напрямок діяльності держави та її інститутів на реформування або збереження соціального і політичного ладу. Види політики не можуть бути охарактеризовані повністю без розгляду військової політики, яка повинна бути спрямована на використання і підготовку збройних засобів для досягнення національних, класових цілей, а також для здійснення протидії війні.

Тільки використовуючи всі види політики, держава може об'єктивно і реально відображати насувні суспільні інтереси

си, а застосовуючи адекватно вироблені методи і засоби реалізації – досягти поставлених основних цілей.

Контрольні питання

1. У чому полягає сутність влади?
2. Охарактеризуйте основні підходи до визначення влади.
3. Що являє собою структура політичної і державної влади?
4. Назвіть відмінні ознаки державної влади.
5. У чому полягає різниця понять легітимність і легальність влади?
6. Для чого використовується принцип поділу влади?
7. Які типи легітимного панування виділяв М. Вебер?
8. Які джерела формування політичної влади в Україні?
9. Які види влади Ви можете назвати?
10. Які функції виконує політична влада?

Тестові завдання для самоконтролю знань

1. Який зв'язок між політикою і владою?
 - а. політика – мета і засіб влади;
 - б. влада – мета і засіб політики;
 - в. політика й влада не мають нічого спільного;
 - г. політика і влада повністю збігаються.
2. Укажіть види влади за їх ресурсами:
 - а. економічна;
 - б. інформаційна;
 - в. виконавча;
 - г. силова;
 - д. демократична;
 - е. легітимна.
3. Легітимність влади за М. Вебером буває:
 - а. біхевіористська;

- б. традиційна;
 - в. харизматична;
 - г. раціонально-легальна.
4. Укажіть види влади за їх функціями:
- а. законодавча;
 - б. виконавча;
 - в. демократична;
 - г. легітимна;
 - д. інформаційна;
 - е. судова.
5. За ступенем визнання населенням влада може бути:
- а. легальна;
 - б. демократична;
 - в. легітимна;
 - г. авторитарна.
6. До структури суспільної влади входять:
- а. правоохоронні органи;
 - б. громадські організації;
 - в. незалежні ЗМІ;
 - г. політичні партії;
 - д. наглядово-контролюючі органи;
 - е. армія.
7. Легітимна влада – це:
- а. влада, яка обрана народом;
 - б. влада, закріплена юридичним актом;
 - в. влада, визнана громадянами як законна та необхідна;
 - г. влада, яка визнана світовою спільнотою.
8. Юридичне обґрунтування законності політичної влади називається:
- а. легітимність;
 - б. традиційне панування;
 - в. легальність;
 - г. медіакратія.

9. Для чого використовується принцип поділу влади?
- а. для запобігання кризи влади;
 - б. для підвищення ефективності функціонування політичної системи;
 - в. як інструмент руйнування держави;
 - г. з метою запобігання авторитаризму.
10. Що з перерахованого є ознакою падіння легітимності влади?
- а. зростання ступеня примусу;
 - б. проведення вільних демократичних виборів;
 - в. зниження рівня і якості життя;
 - г. протистояння між гілками влади.
11. Які форми влади є в Україні?
- а. аристократія;
 - б. клептократія;
 - в. демократія;
 - г. бюрократія;
 - д. олігархія;
 - е. мерітократія.
12. Які види влади стримують одна одну згідно з принципом поділу влади?
- а. законодавча;
 - б. урядова;
 - в. демократична;
 - г. судова;
 - д. виконавча;
 - е. інформаційна.

Лекція № 4. ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ ВЛАДИ ТА ЙОГО РІЗНОВИДИ

1. Визначення політичного режиму і факторів, які розкривають його сутність.
2. Основні різновиди політичних режимів та їх характеристики.

1. Визначення політичного режиму і факторів, які розкривають його сутність

Поняття "політичний режим" з'явилося в науковому обігу в другій половині XX ст. Це явище політичного життя й політичної системи суспільства в цілому. Зміст політичного режиму визначається відносинами між владою і особою. Саме обсяг повноважень влади, способи й методи її діяльності, ступінь свободи індивідів дозволяють належно оцінити характер існуючого у певному суспільстві політичного режиму.

Політичний режим – це система засобів, методів і способів формування та здійснення політичної влади в суспільстві.

У політичній науці поширене визначення політичного режиму політолога Ж.-Л. Кермонна. Під політичним режимом розуміється сукупність елементів ідеологічного, інститу-

ційного і соціологічного характеру, що сприяють формуванню політичної влади даної країни на певний період.

Серед цих елементів він виділив:

- принцип легітимності;
- структуру інститутів;
- систему партій і рухів;
- форму і роль держави.

Для характеристики політичного режиму в змістовному плані виділяють сукупність критеріїв, що описують обсяг даного поняття та характеризують стан політичної демократії в країні і ставлення органів влади до правових основ їх діяльності.

Критерії наступні:

- спосіб формування державних органів, процедури відбору правлячих груп і політичних лідерів;
- наявність політичних партій, їх внутрішній устрій і принцип взаємовідносин у партійній системі;
- співвідношення централізації і самоврядування, роль місцевих органів влади в політичному процесі;
- місце і роль армії, поліції, спецслужб у політичному житті суспільства;
- ступінь розділення законодавчої, виконавчої і судової влади;
- положення особи в суспільстві, стан її прав і свобод;
- ступінь і характер залучення громадян до політики й управління суспільними процесами;
- рівень гласності в роботі органів влади, їх відкритості для контролю з боку громадської думки;
- наявність можливостей вираження і реалізації різних інтересів, контролю громадянського суспільства за діяльністю держави;
- характер відносин з опозицією, методи розв'язання конфліктних ситуацій.

2. Основні різновиди політичних режимів та їх характеристики

Залежно від набору методів і засобів державного владарювання більшість учених-політологів розрізняє два полярні режими – демократичний і тоталітарний. Решта режимів є проміжними. Враховуючи це, можна поділити політичні режими на три основні типи:

1. *Демократичні режими:*
 - ліберально-демократичні;
 - консервативно-демократичні;
 - охлократичні.
2. *Авторитарні режими:*
 - жорстко-авторитарні;
 - авторитарно-демократичні;
 - демократично-авторитарні.
3. *Тоталітарні режими:*
 - фашистські;
 - націонал-соціалістські;
 - комуністичні.

У XX ст. з'явилася нова форма диктатури – тоталітаризм. Поняття "тоталітаризм" у буквальному розумінні слова означає "весь", "цілий", "повний". Тоталітаризму властиве одержавлення не тільки суспільного, але й значною мірою приватного життя, максимальне звуження прав і свобод громадян.

Тоталітаризм – це політичний режим, основу якого складає сильна особиста диктатура, що характеризується повним (тотальним) контролем держави над усіма сферами життя суспільства.

Виділяють наступні ознаки тоталітаризму.

В економічній сфері:

- економічна основа – велика власність: громадська, монополістична, державна;

- директивні механізми господарювання;
- жорсткий державний контроль над економікою.

У політичній сфері:

– основний принцип: "заборонено усе, що не дозволено законом";

– глобальне панування держави над усіма сферами суспільного життя;

– повне відчуження суспільства від політичної влади, але воно не усвідомлює цього, бо в політичній свідомості формується уявлення про "єдність", "злиття" влади і народу;

– формування державної влади бюрократичним способом, за закритими від суспільства каналами та її невідконтрольність народу;

– централізація державної влади на чолі з диктатором і його оточенням;

– домінуючі методи управління – насильство, примус, терор, репресивні державні органи, неконтрольовані суспільством;

– панування однієї партії, фактичне зрощення її з державою;

– заборона реальної опозиції;

– права та свободи людини і громадянина мають декларативний, формальний характер, відсутні чіткі гарантії їх реалізації;

– відсутність правової держави і громадянського суспільства;

– надмілітаризація всього суспільства.

В ідеологічній сфері:

– наявність однієї офіційної ідеології, що заперечує теперішній час і минуле і націлена на побудову утопічного майбутнього;

– державний контроль над засобами масової інформації (цензура), культурою, релігією;

– фактичне усунення плюралізму.

Таким чином, тоталітаризм відрізняється від інших диктатур найвищим ступенем регламентації і контролю. Проте тоталітарні режими не вічні, і з часом відбувається їх крах.

Авторитаризм (від лат. *autoritas* – цілковита влада, вплив) – це політичний режим, який характеризується значним зосередженням влади в руках однієї особи або обмеженої групи осіб, звуженням політичних прав і свобод громадян та їх об'єднань, суворою регламентацією їхньої активності, різким скороченням повноважень демократичних інституцій. Авторитарний режим по суті займає проміжне положення між тоталітаризмом та демократією. Він відрізняється від тоталітарного низкою ознак, що певним чином зближують його з демократичним режимом:

- не має єдиної державної і обов'язкової для всіх ідеології, допускає обмежений плюралізм, якщо він не завдає шкоди системі;
- не однаково регламентуються різні аспекти суспільного життя, націлений тільки на деполітизацію населення;
- вищою цінністю є держава як зосередження владних функцій, але не партія, як при тоталітаризмі;
- зберігає традиційні соціальні, етнічні та інші відмінності, непридатні тоталітаризму;
- використовується тактика виборчого терору, націлена на залякування.

Основними рисами авторитаризму є наступні.

В економічній сфері:

- плюралізм власності;
- можливість поєднання централізованої економіки з ринковою;
- відмова від тотального контролю над економічною сферою життя.

У політичній сфері:

- провідний принцип "дозволено усе, що не має відношення до політики";

- у центрі і на місцях відбувається концентрація влади в руках одного або декількох тісно взаємопов'язаних органів при одночасному відчуженні народу від реальних важелів державної влади;

- ігнорується принцип поділу влади (часто президент, виконавчо-розпорядчі органи підпорядковують собі решту органів);

- роль представницьких органів влади обмежена владним суб'єктом, хоча вони і можуть існувати;

- суд виступає, по суті, допоміжним органом, разом з яким можуть використовуватися і позасудові органи;

- звужена або зведена нанівець сфера дії принципів виборності державних органів і посадовців, підзвітності і підконтрольності їх населенню;

- домінують командні, адміністративні методи державного управління, в той же час відсутній терор, практично не застосовуються масові репресії, жорсткі силові прийоми здійснення політичної влади;

- права та свободи людини і громадянина головним чином проголошуються, але реально не забезпечуються у всій своїй повноті (перш за все, в політичній сфері);

- можлива опозиція, але її діяльність строго контролюється державою;

- особа позбавлена гарантій безпеки у взаємовідносинах з владою;

- "силові" структури суспільству практично не підконтрольні і використовуються інколи в суто політичних цілях;

- роль лідера висока, але на відміну від тоталітаризму лідер не завжди харизматичний.

В ідеологічній сфері:

- існує частковий плюралізм;
- зберігається часткова цензура;
- формальна багатопартійність, бо всі наявні партії повинні орієнтуватися на лінію, вироблену правлячою партією, інакше вони забороняються.

Класифікацій авторитаризму дуже багато. Західні дослідники розрізняють авторитаризм лівого і правого толку. Також можна виділити наступні різновиди авторитаризму:

- теократичний: характерний для країн, де до влади прийшли фанатичні релігійні клани, наприклад ісламські фундаменталісти в Ірані, які керують державою з часів революції 1979 р.;

- військово-бюрократична диктатура: встановлюється в результаті військового перевороту. Така форма авторитаризму була в Греції (правління "чорних полковників"), Аргентині, Бразилії, Чилі, Парагваї;

- персональні тиранії, різновидом яких є султанізм. Влада належить диктатору, який спирається на розгалужений поліцейський апарат. При владі, як правило, перебувають родичі, друзі диктатора. Персональна тиранія була характерна для режимів Барра в Сомалі, Дювальє в Гаїті, Аміна в Уганді, Сомоси в Нікарагуа;

- абсолютні монархії (Саудівська Аравія, Катар, Оман, Бруней, Об'єднані Арабські Емірати). Монарх наділений абсолютною владою; виборні представницькі органи відсутні; уряд призначається монархом і звітує лише перед ним.

Демократія – це політичний режим, заснований на визнанні народу як джерела влади, його права брати участь у вирішенні державних справ у поєднанні з широким колом громадянських прав і свобод.

Відмітними ознаками демократичного режиму є наступні.

В економічній сфері:

- панування приватної власності, яка охороняється законом;
- ринковий механізм управління економікою;
- часткове державне регулювання економіки (антимонопольне законодавство, присутність державного замовлення і т. п.).

У політичній сфері:

- провідний принцип "дозволено все, що не заборонено законом";
- населення бере участь у формуванні і здійсненні державної влади за допомогою прямої та представницької демократії;
- рішення приймаються більшістю з урахуванням інтересів меншості;
- існування громадянського суспільства з його розвинутою структурою і правової держави;
- виборність і змінюваність центральних і місцевих органів державної влади, їх підзвітність виборцям;
- реальна легітимність державної влади;
- "силові" структури знаходяться під демократичним контролем суспільства, використовуються тільки за прямим призначенням, їх діяльність регламентується законами;
- у всіх сферах суспільного життя панує закон;
- проголошуються і реально забезпечуються права і свободи людини і громадянина;
- домінують методи переконання, узгодження, компромісу, звужені методи насильства, примусу;
- реальне здійснення принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову.

В ідеологічній сфері:

- політичний та ідеологічний плюралізм;

– багатопартійність, змагання політичних партій, існування на законних підставах політичної опозиції;

– гласність, відсутність цензури.

Демократичні (конституційно-плюралістичні) режими можна охарактеризувати наступним чином.

Ліберально-демократичні режими – це режими, в центрі яких знаходиться особа, її права і свободи, а роль держави зводиться до захисту прав, свобод і власності громадян. Прикладом ліберально демократичного режиму є політичний режим у США, країнах Європи.

Консервативно-демократичні режими – режими, які спираються не стільки на конституцію, скільки на політичні традиції, які є основою даних режимів. Такі режими є найстабільнішими. Прикладом консервативно-демократичного режиму є політичний режим Великобританії, Німеччини, Японії.

Охлократичні демократичні режими – це політичні режими, які спираються на владу натовпу, безпосередньої мітингової демократії, де всі найважливіші владні рішення приймаються натовпом на мітингах чи під його тиском. Прикладом такого режиму був режим Веймарської республіки в Німеччині, нестабільність економічного і політичного стану якого призвела до влади А. Гітлера.

Контрольні питання

1. Як Ви розумієте поняття "політичний режим"?
2. Які основи та критерії політичних режимів можна виділити?
3. За яких причин та в яких умовах формується тоталітаризм? Чи може сучасна демократична держава трансформуватися у тоталітарну?
4. Які прояви тоталітарного режиму зафіксовані в історії XX ст.?

5. Чим характеризується авторитарний політичний режим?
6. Як можна охарактеризувати сучасні демократичні режими та їх різновиди?
7. Яким, на Вашу думку, є політичний режим сучасної України?

Тестові завдання для самоконтролю знань

1. Для якого політичного режиму характерний тотальний контроль держави над усіма сферами життя суспільства?
 - а. авторитарного;
 - б. тоталітарного;
 - в. теократичного;
 - г. демократичного.
2. Укажіть риси демократичного режиму:
 - а. легітимність державної влади;
 - б. злиття народу з владою;
 - в. влада здійснюється представницькими органами;
 - г. загальний контроль та насильство.
3. Які з перерахованих ознак притаманні тоталітарному режиму?
 - а. мілітаризація суспільного життя;
 - б. функціонує багатопартійна система;
 - в. наявність тотального контролю за життям суспільства.
4. Виберіть загальні для авторитаризму і демократії ознаки.
 - а. відсутність величезного репресивного апарату;
 - б. діє принцип "дозволено все, крім політики";
 - в. вільні вибори, парламентська боротьба;
 - г. відсутність державної ідеології.
5. Укажіть держави з авторитарними режимами:
 - а. Швеція;
 - б. Саудівська Аравія;

- в. Японія;
 - г. Таджикистан;
 - д. Іран;
 - е. Італія.
6. У чому відмінність демократичного режиму від тоталітарного?
- а. наявність у громадян широких прав і свобод;
 - б. відчуження громадян від політики;
 - в. наявність політичного та ідеологічного плюралізму;
 - г. реальне здійснення принципу поділу влад.
7. Укажіть держави з демократичними режимами:
- а. Канада;
 - б. Норвегія;
 - в. Білорусь;
 - г. Іспанія;
 - д. Йорданія;
 - е. Лівія.
8. Політичний режим – це:
- а. спеціальні органи державної влади;
 - б. система взаємовідносин держави і громадянського суспільства;
 - в. виборність влади на певний термін;
 - г. система способів і методів здійснення політичної влади.
9. Які ознаки характерні для політичного режиму України?
- а. посилення тіньового механізму влади;
 - б. наявність політичного й ідеологічного плюралізму;
 - в. контроль громадянського суспільства за діяльністю державних органів влади;
 - г. ліквідація системи привілеїв, пов'язаних з володінням владою.
10. До тоталітарних режимів належать:
- а. режим Мао Цзедуна в Китаї;

- б. режим Б. Муссоліні в Італії;
- в. режим у сучасній Японії;
- г. режим у сучасній Німеччині.

11. У чому відмінність тоталітарного режиму від авторитарного?

- а. заборона або відсутність опозиції;
- б. допускає обмежений плюралізм;
- в. дозволено лише те, що наказано;
- г. дозволено все, крім політики.

Лекція № 5. ДЕРЖАВА В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА

1. Поняття держави та її базові ознаки.
2. Теорії походження держави.
3. Функції держави і структура державної влади.
4. Форми державного правління.
5. Форми державного устрою.

1. Поняття держави та її базові ознаки

Держава є основним інститутом політичної системи суспільства, в діяльності якого концентрується основний зміст політики.

Держава з'являється як виразник інтересів економічно пануючого класу.

У широкому значенні держава – це політичний інститут, що історично склався, володіє верховною владою на території країни, покликаний забезпечити безпеку і права громадян, а також управління країною.

У вузькому значенні, інституційному підході, держава – це апарат управління суспільством на певній території.

У сучасному міжнародному праві такими критеріями виступають три найважливіших конституційних елементи держави: територія, населення (народ) та суверенна влада.

Територія – це матеріальна основа держави, окреслена кордонами. Територія як ознака держави неподільна, недоторкана, виключно невідчужувана.

Населення (народ) – це людська спільнота, об'єднана правовою спільнотою, яка проживає на території держави і підлегла її владі.

Суверенна влада має верховенство влади всередині країни та незалежність у відносинах з іншими державами. 16 липня 1990 р. Верховна Рада прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Стаття 1 Конституції України закріпила суверенність і незалежність нашої держави.

Характерними рисами суверенної державної влади є:

- публічна влада держави – це система органів і установ, за допомогою яких вона управляє суспільством;

- монопольне право на видання законів і правових актів, обов'язкових для всього населення;

- монопольне право на легальне застосування сили. Держава має у своєму розпорядженні спеціальні органи (армія, поліція, служба безпеки, суд, прокуратура) і засоби (зброя, в'язниці і т. д.). Світова практика ще не знала держави без механізмів і засобів насильства. Французький мислитель Ж. де Местр говорив: "Бог, що створив владу, створив і покарання... Кат створений разом зі світом";

- монопольне право на стягування податків з населення. Податки необхідні для формування державного бюджету, матеріального забезпечення державної політики.

2. Теорії походження держави

Згідно з історичною наукою перші держави виникали в Єгипті близько 5 тисяч років до н. е. В античний час поширеною формою суспільно-державного устрою був *поліс*. У цей же час виникають учення про державу.

Держава – результат процесів, що відбуваються в структурі людського суспільства. Досліджуючи генезис держави, політична теорія називає різні концепції її виникнення. Зазвичай до них належать:

- неісторичні погляди Аристотеля, який проголосив: "суспільство, що складається з декількох селищ, є цілком завершеною державою ... існує заради досягнення благого життя. Звідси випливає, що будь-яка держава – продукт природного виникнення, як і первинні спілкування: воно є завершенням їх...";

- теологічна концепція виникнення держави і влади правителів виводили з волі Бога;

- патріархальна теорія (одним із творців був Р. Філмер, англійський філософ XVIII ст.) пояснює виникнення держави як механічне об'єднання сімей у племена, племен у великі спільності, аж до держави;

- теорії суспільного договору, ідеї яких висловлювалися ще стародавніми мислителями (Мо-цзи, софісти, Сократ, Епікур та ін.) і остаточно сформувалися в XVII–XVIII ст. (Гроцій, Гоббс, Локк, Руссо). Ці теорії полягають в тому, що держава – результат договору між суверенним володарем і підданими;

- теорія підкорення стверджує, що держава в її первинній формі була організацією панування переможців над переможеними (Л. Гумплович, Е. Дюрінг, К. Каутський та ін.);

- марксистсько-ленінська теорія походження держави пояснює виникненням приватної власності і розподілом суспільства на класи.

3. Функції держави і структура державної влади

Держава виконує свою роль у політичній системі за допомогою функцій, які відображають основні напрями діяль-

ності держави. В різні історичні періоди зі зміною держав мінялися і їх функції.

У політичній науці існують різні класифікації функцій держави. З погляду принципу поділу влади функції підрозділяються на *законодавчі*, які здійснюють законодавчі (представницькі) органи влади; *управлінські*, які здійснюють виконавчі органи влади; *судові*, які здійснюють судові органи влади.

Загальноприйнятим є розподіл функцій держави на внутрішні і зовнішні.

Внутрішні функції:

- політична функція забезпечує належні умови діяльності політичних та інших суспільних інститутів, регулює політичну сферу суспільного життя;

- економічна функція регулює економічні відносини;

- соціальна функція здійснює державні програми зі створення умов для нормального життя людей: житлових, екологічних, продовольчих, організації освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення і т. д.;

- культурно-виховна функція держави має на меті виховання суспільства в дусі гуманних цінностей, формування менталітету громадян, підтримки і розвитку культури;

- забезпечення законності і правопорядку в суспільстві як з боку посадовців, так і громадян;

- забезпечення прав і свобод людини.

Зовнішні функції:

- встановлення взаємовигідного економічного, політичного, культурно-технічного, екологічного і військового співробітництва з іншими державами;

- забезпечення обороноздатності країни;

- боротьба з тероризмом.

Указані функції постійно ускладнюються, стають усе більш багатоманітними. Останніми роками активно виявляються

миротворчі, правозахисні функції, функція надання гуманітарної допомоги.

До складу сучасної організаційної структури держави, або державного механізму входять, як правило, наступні елементи:

1. Голова держави (монарх, президент).
2. Орган державної законодавчої влади (Конгрес, парламент, Верховна Рада і т. д.).
3. Виконавчо-розпорядчі органи або органи державного управління (уряд, міністерства, відомства, місцеві виконавчі органи).
4. Органи судової влади (Верховний суд, Арбітражний суд, Конституційний суд, місцеві судові органи).
5. Контрольно-наглядові органи (прокуратура, спеціальні органи контролю).

Голова держави (монарх, президент, голова, генерал-губернатор тощо) – це вищий посадовець, який втілює державу, є символом її єдності. Нині існують різні форми заміщення цього поста: спадкоємність (монарх), різного роду вибори (президент), насильне захоплення. Голова держави, незалежно від форми правління, виконує загальні для всіх країн повноваження і має відповідні права:

- укладає і ратифікує певного роду міжнародні угоди, призначає дипломатичних представників;
 - формує уряд (деколи лише формально його затверджує), є головнокомандуючим, у ряді країн має право розпуску парламенту, вручає нагороди тощо;
 - має право законодавчої ініціативи, промугляції (обнародування) законів, у ряді країн – право "вето";
 - надає громадянство і право притулку, має право помилювати засуджених;
 - оголошує про надзвичайні положення, стан війни та ін.
- У 130 країнах з республіканською формою правління главою держави є президент.

Сьогодні у кожній країні існує своя форма президентства: модель виборів, повноваження, термін повноважень та ін. (визначається Конституцією держави). Ряд дослідників систематизують президентську владу відповідно до певних критеріїв.

Парламент (від лат. *parlare* – говорити) – це найвищий законодавчий і представницький орган держави. Перший парламент був утворений в Англії (1215 р.).

У даний час парламенти існують у безлічі країн, хоча вони можуть мати різну назву: "Парламент" – у 40 країнах світу; "Конгрес" – у 16 країнах; "Народні (національні) Збори" – в 37 країнах; "Національна (народна) Асамблея" – в 15 країнах; "Державні Збори" – в 14 країнах.

У ряді держав назви вищих органів народного представництва індивідуальні: "Кнесет" (Ізраїль), "Сейм" (Польща, Фінляндія, Латвія, Литва), "Рікстаг" (Швеція), "Стартінг" (Норвегія), "Верховна Рада" (Україна) тощо.

Як правило, формуються парламенти на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Механізм голосування і порядок розподілу депутатських мандатів залежить від моделі виборчої системи.

Представництво в парламенті різних інтересів призводить до того, що депутати об'єднуються в різні фракції, тобто групи депутатів, що належать до однієї партії або близьких поглядів, і проводять у парламенті свою позицію. За структурою парламенти бувають *однопалатні* і *двопалатні*. Двопалатний парламент звичайно складається з нижньої і верхньої палати. Депутати нижньої палати, як правило, обираються громадянами. Верхня палата формується різними способами – шляхом виборів, призначення, спадкоємності.

Найвищим і єдиним органом законодавчої влади в Україні є Верховна Рада. Уряд – це колегіальний орган виконавчої

влади держави, наділений загальною компетенцією зі здійснення керівництва державним управлінням. До політичних виконавчих структур належать президент, Прем'єр-міністр і міністри, а весь їхній управлінський апарат – до адміністративних.

Виконавча влада виконує такі основні функції:

- управління державним апаратом;
- виконання законів;
- розробляє, реалізовує загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку;
- нормовстановлююча діяльність;
- складання і виконання бюджету;
- здійснення зовнішньої політики.

Виконавча влада в країнах з парламентською і змішаною формами правління формується парламентом, підконтрольна і підзвітна йому, працює на засадах та в межах дії законів. Це парламентський спосіб формування уряду. Суть його в тому, що повноваження на формування уряду має та партія чи партійна коаліція, яка за результатами виборів отримала більшість місць у парламенті.

За політичним складом уряд може бути однопартійним, коаліційним і безпартійним.

Позапарламентський спосіб формування урядів застосовується у президентських республіках, де уряд формується президентом, як правило з представників своєї партії, хоча іноді він включає в уряд окремих представників інших партій.

4. Форми державного правління

Під формою правління розуміється система формування і взаємовідносин найвищих державних органів влади. Розрізняють дві основні форми правління – монархію і республіку.

Термін "монархія" грецького походження і означає єдиновладдя. *Монархія* – це форма правління, за якою влада повністю або частково зосереджена в руках одноосібного глави держави – монарха (короля, імператора, шаха тощо) і переходить, як правило, у спадок.

Монархія має наступні ознаки:

- влада передається у спадок;
- здійснюється безстроково;
- не залежить від населення.

Розрізняють різні види монархії.

Абсолютна монархія характеризується єдиновладдям монарха. Він є єдиним сувереном влади; сам видає закони, призначає уряд, вершить вищий суд. У даний час абсолютні монархії збереглися лише в декількох країнах (Саудівська Аравія, Оман, Катар, Бутан, Об'єднані Арабські Емірати, Бруней, Ватикан).

Конституційна монархія – це така форма правління, за якою влада монарха обмежена представницьким органом. Звичайно, це обмеження визначається конституцією.

У *дуалістичних монархіях* (Пруссія, Австрія, Японія, Італія, Румунія – у минулому, в даний час – Йорданія, Кувейт, Марокко) за монархом залишається виконавча влада, право формувати уряд, призначати і зміщувати міністрів та інших посадовців, право вето і розпуску парламенту.

Парламентська монархія характеризується наступними ознаками:

- має місце ознака поділу влади;
- монарх "царює, але не править";
- уряд формується парламентом з представників партій (або партій) більшості;
- уряд несе відповідальність не перед монархом, а перед парламентом;
- правове положення монарха істотно обмежено.

У даний час у світі існує близько сорока держав з монархічною формою правління. Переважають парламентські монархії (Великобританія, Японія, Швеція, Іспанія, Австралія, Нідерланди, Люксембург, Нова Зеландія тощо).

Республіка (від лат. Respublica: res – справа і publicus – суспільний) – це така форма правління, яка характеризується виборністю глави держави. Джерелом державної влади є народна більшість. Республіка виникла в античну епоху – афінська, спартанська республіки (V–IV ст. до н. е.).

Ознаками республіки є:

- виборність влади;
- здійснення владних повноважень протягом певного терміну;
- відповідальність вищої влади перед виборцями.

Залежно від способу формування і взаємодії гілок влади розрізняють три основні різновиди республіки: президентську, парламентську і змішану (напівпрезидентська, парламентсько-президентська).

Президентській республіці притаманні наступні ознаки:

- президент є одночасно главою держави і главою виконавчої влади (як правило, посада прем'єр-міністра відсутня);
- всенародне обрання президента;
- уряд формується президентом;
- відсутність відповідальності уряду перед парламентом за політику, що проводиться;
- жорстко виявляється принцип поділу влади, взаємовідносини між гілками влади будуються за допомогою механізму стримувань і противаг.

Класичною президентською республікою є США. Ця форма правління поширена в країнах Латинської Америки, деяких країнах Азії і Африки.

Президентська форма правління має свої переваги і недоліки.

Парламентська республіка характеризується наступними ознаками:

- верховна влада належить парламенту, який обирається громадянами країни;
- президент як глава держави обирається, як правило, парламентом, має символічні права, не може істотно впливати на політичне життя;
- уряд формується парламентом з представників партії або коаліції парламентської більшості;
- політична відповідальність уряду перед парламентом;
- глава уряду – лідер партії парламентської більшості і є основним обличчям політичного життя країни.

Парламентськими республіками є Німеччина, Італія, Індія, Туреччина, Угорщина, Ізраїль, Чехія, Словаччина, Швейцарія тощо. У політичній практиці часто зустрічаються не президентські і парламентські республіки "в чистому вигляді", а їх змішані варіанти.

5. Форми державного устрою

Під формою держави розуміється спосіб організації державної влади та її устрій. Назвемо найголовніші фактори, що зумовлюють форму держави.

По-перше, форма державного устрою залежить від співвідношення політичних сил, що складається у певному суспільстві.

По-друге, на форму державного устрою впливають історичні традиції даного народу: сукупність успадкованих інститутів, політична культура, звичаї.

По-третє, деякий, а часом значний вплив на форму державного устрою справляє особа державного лідера найвищого рангу (Дж. Вашингтон, Ф. Рузвельт – у США, Наполеон

Бонапарт, Шарль де Голль – у Франції, О. Бісмарк – у Німеччині, Петро I, В. Ленін – у Росії, Б. Хмельницький – в Україні).

По-четверте, опосередкований вплив на форму держави справляє геополітичне становище країни.

Форма державного устрою дає відповідь на три питання:

- з яких частин складається територія держави і як ці частини співвідносяться одна з одною;

- який склад, як формуються і який механізм взаємостосунків органів влади в державі;

- якими способами і методами здійснюється влада.

Відповідь на перше питання визначить форму державного устрою; на друге – форму правління; на третє – політичний режим.

Територія держави є простором, на який розповсюджується її влада. Форма державного устрою визначає організацію території держави, систему взаємостосунків центральних і регіональних органів влади. Основні форми державного устрою в сучасному світі – це унітарні держави, федерація і конфедерація.

Унітарними є держави, адміністративно-територіальні одиниці яких не мають ознак державності, суверенітету. Такі держави мають єдину Конституцію, єдину правову і судову системи, єдину систему найвищих органів влади, єдине громадянство. Унітарні децентралізовані держави складаються з адміністративних і національних автономій з власними органами влади (Італія, Іспанія, Великобританія, Данія, Фінляндія).

Централізовані унітарні держави можуть не мати виборних органів влади на рівні адміністративно-територіальних одиниць, а функції влади на місцях виконують призначені центральною владою, адміністратори (окремі країни Африки та Азії); можуть мати місцеві виборні органи, але вони контролюються органами центральної влади (Франція, Туреччи-

на, Японія). Україна, згідно з Конституцією – складна унітарна децентралізована держава з однією широкою автономією – республікою Крим.

Федеративними є союзні держави, територіальні частини яких тією чи іншою мірою володіють суверенітетом, мають ознаки державності. Кожний суб'єкт федерацій (штат, земля, кантон, республіка) має право приймати свою Конституцію і закони, має органи законодавчої, виконавчої і судової влади, має право вводити своє громадянство. Взаємовідносини між федеральними органами влади і органами влади, суб'єктів федерації регулюються загальнодержавною (союзною) Конституцією. Федеративними в наш час є понад 20 країн світу.

Конфедерація – союз юридично і політично самостійних держав, створений для вирішення певних конкретних проблем (військових, економічних, політичних). Це нестійка форма державності, вона або перетворюється у федерацію, або розпадається.

Імперія (від лат. влада, панування) – це насильно створена велика держава, яка складається з територій інших народів і держав. Імперії виникали в усі історичні епохи (стародавні східні імперії, Римська, Візантійська, Британська, Російська). Нині імперських утворень у світі не існує. В результаті їх розпаду відбулося утворення національних держав.

Контрольні питання

1. Як Ви розумієте поняття "держава"?
2. Які теорії походження держави Ви можете назвати?
3. У чому відмінність внутрішніх функцій держави від зовнішніх?
4. Які основні ознаки держави?
5. Які складові структури держави?

6. Які складові терміна "форма держави"?
7. Які види форми державного правління і форми державного устрою Ви можете назвати?
8. У чому відмінність між:
 - а. монархією та республікою;
 - б. конституційною монархією та абсолютною;
 - в. парламентською та президентською республікою;
 - г. парламентською та змішаною республікою?
9. У чому відмінність між:
 - а. унітарною державою та федеративною;
 - б. унітарною державою та конфедерацією;
 - в. федеративною державою та конфедерацією?
10. Як формувалася українська державність?

Тестові завдання для самоконтролю знань

1. Ознаками держави є:
 - а. наявність корінного етносу;
 - б. територія;
 - в. суверенітет;
 - г. легітимність влади;
 - д. поділ влади;
 - е. виборча система.
2. Серед названих країн укажіть ті, де формою правління є республіка:
 - а. США;
 - б. Великобританія;
 - в. Україна;
 - г. Німеччина;
 - д. Швеція;
 - е. Бразилія.
3. Укажіть держави з федеративною формою державного устрою:
 - а. Росія;

- б. Швейцарія;
 - в. Україна;
 - г. Німеччина;
 - д. Бельгія;
 - е. Франція.
4. До форм держави належать:
- а. політична система;
 - б. форма правління;
 - в. політичний режим;
 - г. форма територіального устрою;
 - д. представницька демократія;
 - е. правова держава.
5. Укажіть ознаки федерації:
- а. суб'єкти федерації є повністю суверенними;
 - б. суб'єкти федерації мають обмежену політичну самостійність;
 - в. суб'єкти федерації мають власні конституційні, законодавчі, виконавчі і судові органи влади;
 - г. може бути як одно, так і двопалатний парламент;
 - д. діє принцип верховенства конституції і законів федерації.
6. Які судження відбивають сутність президентської республіки?
- а. президент є головою держави й уряду;
 - б. президент має право призначати прем'єр-міністра;
 - в. у державі має місце жорсткий розподіл влади;
 - г. президент має право розпустити парламент.
7. Чому в Німеччині та Росії двопалатні парламенти?
- а. у зв'язку з тим, що це республіки;
 - б. у зв'язку з демократичним режимом у цих країнах;
 - в. у зв'язку з їх федеративним устроєм.
8. При якій формі правління уряд формується партією (коаліцією) парламентської більшості?
- а. президентська республіка;

- б. парламентська монархія;
- в. парламентська республіка;
- г. абсолютна монархія;
- д. парламентсько-президентська республіка.

9. Вкажіть ознаки республіки:

- а. виборність влади на певний строк;
- б. влада передається у спадок;
- в. влада не залежить від народу;
- г. влада відповідальна перед виборцями;
- д. влада голови держави є безстроковою.

10. Чим схожі парламентська республіка й парламентська монархія?

- а. принципом формування уряду;
- б. правом президента розпустити парламент;
- в. політичною відповідальністю уряду перед парламентом;
- г. відсутністю інституту президентства.

11. Визначте, яке із суджень виражає зміст парламентської форми правління:

- а. парламент обирається всенародно;
- б. президент обирається парламентом;
- в. уряд формується парламентом за підсумками виборів і несе перед ним політичну відповідальність;
- г. парламент може оголосити імпічмент президентові.

12. Україна є:

- а. президентською республікою;
- б. унітарною державою;
- в. парламентською республікою;
- г. федерацією;
- д. змішаною республікою;
- е. унітарною державою.

Лекція № 6. ПРАВОВА ДЕРЖАВА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

1. Концептуальний вимір правової, соціальної держави.
2. Поняття громадянського суспільства.
3. Взаємодія правової держави і громадянського суспільства.

1. Концептуальний вимір правової, соціальної держави

Формування і розвиток інститутів громадянського суспільства відбувається в тісному зв'язку з формуванням політичних інститутів правової держави. Громадянське суспільство нерозривно пов'язане з правовою державою і немислиме без правової держави. Концепція правової держави має глибокі історичні і теоретичні корені. Ще давньогрецькі мислителі, обґрунтували тезу про те, що справедливим може бути суспільство, в якому вся його життєдіяльність базується на законі, якому підкоряються і владні структури, і всі громадяни.

Теорія правової держави в її цілісному вигляді розроблена представниками ліберального напрямку (Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Т. Джефферсон). Філософська основа теорії правової держави була сформульована І. Кантом. Держава, діяльність якої підкоряється встановленому демократичним

шляхом закону, отримала назву правової держави. Сам термін "правова держава" утвердився в XIX ст. В Україні інтерес до правової держави почав проявлятися лише в кінці 1980-х років. До цього ідеї правової держави не розроблялися, оскільки колишній Радянський Союз розвивався в умовах, коли державна влада спиралася не на право, а на ідеологію. З розвитком демократії створилися реальні умови для становлення в Україні правової держави.

2. Поняття громадянського суспільства

Громадянське суспільство не може бути введено зверху, встановлено декретом, законом, указом. Воно – продукт тривалого розвитку самого суспільства, соціального прогресу, культури, цивілізації. Це особливий стиль життя, мислення і спілкування, особливий економічний устрій. Громадянське суспільство складає сферу абсолютної свободи приватних осіб у їх взаємовідносинах. Воно постає у вигляді соціального, економічного і культурного простору, в якому взаємодіють вільні індивіди, реалізуючи приватні інтереси і здійснюючи індивідуальний вибір.

Громадянське суспільство і правова держава взаємно доповнюють одне одного і залежать одне від одного. Без зрілого громадянського суспільства неможлива побудова правової демократичної держави. Громадянське суспільство є сукупністю міжособистісних відносин і сімейних, суспільних, економічних, культурних, релігійних та інших структур, які розвиваються поза межами і без втручання держави.

Система незалежних від держави інститутів і міжособистісних відносин створює умови для самореалізації індивідів і груп, для задоволення їхніх повсякденних потреб. Термін "громадянське суспільство" почав уживатися лише в XVIII ст.

Громадянське суспільство не зводиться до протиставлення його державі. Громадянське суспільство досягає розквіту тільки в умовах демократії, а остання формується, розвивається і зберігається лише на міцній основі громадянського суспільства. Чим більше розвинене громадянське суспільство, тим більше підстав для встановлення демократичних форм держави. Громадянське суспільство – це недержавна частина громадського життя. Базисом громадянського суспільства є багатоукладна ринкова економіка, плюралізм форм власності, приватна власність суб'єктів господарювання. В економічній сфері структурними елементами громадянського суспільства є недержавні підприємства: акціонерні товариства, орендні колективи, корпорації та інші добровільні об'єднання громадян, створені ними з власної ініціативи.

Важливою умовою функціонування громадянського суспільства є також наявність розвиненої соціальної структури, що відображає різноманіття різних груп і прошарків. Соціально-політична сфера громадянського суспільства включає: сім'ї, суспільні, політичні організації і рухи; органи громадського самоврядування за місцем проживання або в трудових колективах; недержавні ЗМІ. Соціальну основу громадянського суспільства складає так званий середній клас, що включає найактивнішу і мобільну частину населення. За словами А. Тойнбі, сучасна цивілізація – це цивілізація середнього класу. Частка середнього класу в соціальній структурі західних суспільств приблизно однакова – 60...70 %. Духовна сфера громадянського суспільства передбачає плюралізм в галузі ідеології, реальну свободу слова, друку, совісті, достатньо високий рівень соціального, інтелектуального, психологічного розвитку особистості. Духовна сфера громадянського суспільства також передбачає самостійність і незалежність творчих, наукових та інших об'єднань від державних структур.

Громадянське суспільство – продукт буржуазної епохи і формується переважно знизу, спонтанно, як результат розкріпачення індивідів, їх перетворення з підданих держави на вільних громадян-власників, готових узяти на себе господарську і політичну відповідальність. Завдання громадянського суспільства – відтворювання і прогрес соціального життя, в центрі якого стоїть вільна особистість. Права вільної особи, права людини якраз і забезпечує громадянське суспільство, на відміну від прав громадянина, забезпечуваних державою.

3. Взаємодія правової держави і громадянського суспільства

Правова держава – це організація політичної влади, що створює умови для якнайповнішого забезпечення прав і свобод людини і громадянина, а також для найбільш послідовного скріплення за допомогою права державної влади з метою недопущення зловживань. Якщо коротко, то правовою можна назвати державу, в якій панує право.

Теорія і практика правової держави дозволяє виділити наступні її принципи: *суверенітет народу* – правова регламентація державного суверенітету. Це означає, що саме народ є сувереном, кінцевим джерелом влади; державний же суверенітет носить представницький характер. *Верховенство закону*, що виражає правові принципи суспільства. Закон, прийнятий верховним органом влади за суворого дотримання всіх конституційних процедур, не може бути відмінений, змінений або припинений актами виконавчої влади. В правовій демократичній державі закон повинен відповідати праву, бути гуманним, справедливим, прогресивним, закріплювати невід'ємні права людини. *Всезагальність права, обов'язковість права для самої держави і її органів*. Держава, яка видала закон, не має права його порушувати сама. Всі державні інсти-

тути і посадовці діють виключно на основі законів, у межах компетенції та в порядку, встановленому правовими нормами. *Взаємна відповідальність держави і особи.* Не тільки громадяни, структури громадянського суспільства несуть відповідальність перед державою за виконання своїх обов'язків, але і держава, її посадові особи відповідальні за свої дії перед громадянином. Прагнення захистити людину від державного терору, дріб'язкової опіки з боку органів влади, гарантії індивідуальної свободи лежать в основі правової держави. *Непорушність прав і свобод особи, її честі і достоїнства.* Першооснова правової держави – визнання прав і свобод людини і громадянина, їх пошана, дотримання закону з боку держави. Це принцип пріоритету прав людини перед усіма іншими колективними цілями і задачами – державними, суспільними, ідеологічними та ін. *Поділ влади, наявність системи "стримвань і противаг", легітимність кожної гілки влади.* Влада не повинна бути зосереджена в руках однієї особи або органу, а має бути розосереджена між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади. *Контроль і нагляд за дотриманням правових норм, наявність гнучкого механізму гарантій свободи народного волевиявлення.* Взаємовідносини між громадянським суспільством і правовою державою мають складний і часто конфліктний характер.

Система громадянського суспільства, що знаходиться у саморозвитку, постійно зазнає тиску з боку держави. В умовах тоталітарних режимів держава стоїть над суспільством, пригнічує його, відбувається етатизація (одержавлення) суспільства, фактичне знищення або крайнє звуження незалежності суспільного життя від держави. Держава прагне підкорити собі все суспільство, охопити своїм впливом усі сфери його життєдіяльності.

В умовах демократії держава і громадянське суспільство виступають як рівноправні партнери, як самостійні суб'єкти

суспільного життя. Рішення суспільних проблем здійснюється шляхом компромісу між державою і суспільством. Демократичний політичний режим можливий тільки там, де є громадянське суспільство та правова держава. Для посткомуністичної України формування громадянського суспільства представляє сьогодні необхідну умову переходу до ринку і правової державності. Політичні реформи, приватизація, роздержавлення, плюралізація всіх сторін суспільного життя, ринкові відносини, розмежування повноважень трьох гілок влади – чинники прискорення процесу формування громадянського суспільства і правової держави. Найважливіше зі зробленого в розбудові в Україні правової держави полягає в конституційному закріпленні її основ – принципів верховенства правового закону (права) і поділу влади, прав і свобод людини. Розбудова в Україні правової держави вимагає також створення матеріальних гарантій прав і свобод. Важливе значення у втіленні в життя принципів правової держави має докорінна перебудова діяльності правоохоронних органів, передусім органів внутрішніх справ, прокуратури, особливо суду. За інерцією вони продовжують захищати, головним чином, державу, а стосовно громадян виступають знаряддям примусу й покарання, тоді як у правовій державі їхньою основною функцією має бути захист прав і свобод людини, в тому числі й від посягань з боку держави.

Паралельно з формуванням правової держави в Україні відбувається становлення громадянського суспільства. В Україні сьогодні відбувається поступовий процес становлення громадянського суспільства, який ще дуже далекий від завершення. Нерозвиненість громадянського суспільства в Україні простежується у загрозливо низькому рівні залученості громадян до організованої громадсько-політичної діяльності і дуже низькому рівні політичної ефективності (оцінка суб'єктом своєї змоги впливати на політичні події та рішення),

що пов'язано зі слабким розвитком правової системи в державі і правової свідомості у людей. Для становлення громадянського суспільства в Україні необхідною є реструктуризація українського суспільства. До тенденцій трансформації соціальної структури нашої держави можна віднести фактичну відсутність середнього класу й значного поступу в його формуванні, люмпенізацію численних верств населення, появу нових власників, поляризацію багатства і бідності, збереження старою номенклатурою своїх позицій. Понад 85 % населення України займає положення нижче середнього класу й існує в умовах крайньої невизначеності та невпевненості. Через несформованість середнього класу, розшарування суспільства на багатих і бідних переважає принцип сили, а не принцип права, хоча повсюдно декларується намір побудувати правову державу. Чинниками формування в Україні громадянського суспільства є вільні та альтернативні політичні вибори, референдуми, незалежні (насамперед, від органів влади) засоби масової інформації, розвиток місцевого самоврядування, політичні партії, здатні репрезентувати групові інтереси, наявність ринкових відносин і економічного плюралізму. Ті елементи громадянського суспільства, які існують на Заході, можуть проявитися в Україні при кардинальному зрушенні в економіці, політичній структуризації українського суспільства, незаангажованості українських мас-медіа. Формування громадянського суспільства є необхідною умовою переходу до ринку і правової державності.

Контрольні питання

1. Як Ви розумієте поняття "громадянське суспільство"?
2. Хто є родоначальником сучасної теорії громадянського суспільства?
3. Які відмінності у марксистському та соціал-демократичному підходах до громадянського суспільства?

4. Які основні ознаки характеризують громадянське суспільство?
5. Дайте визначення поняття "правова держава".
6. Розкрийте основні віхи розвитку концепції правової держави.
7. Назвіть головні принципи правової держави.
8. Як між собою співвідносяться громадянське суспільство та правова держава?
9. Визначте основні проблеми та перспективи формування громадянського суспільства та правової держави в Україні.

Тестові завдання для самоконтролю знань

1. Громадянське суспільство – це:
 - а. система пошуків і узгодження соціальних цілей та ідеалів;
 - б. система відносин людей із суспільством і владою;
 - в. сфера реалізації потреб та інтересів індивідів.
2. Які з перерахованих факторів негативно впливають на формування громадянського суспільства в Україні?
 - а. адміністративне регулювання економіки;
 - б. соціальна активність громадян;
 - в. соціальна поляризація суспільства;
 - г. несформованість середнього класу.
3. У громадянському суспільстві:
 - а. держава підпорядкована суспільству;
 - б. суспільство підпорядковане державі;
 - в. існує паритет держави і суспільства.
4. Назвіть структурні елементи громадянського суспільства:
 - а. сім'я;
 - б. суспільні, політичні організації і рухи;
 - в. система незалежних судів;

г. наукові, освітянські і творчі спілки;
д. акціонерні, кооперативні і приватні економічні об'єднання.

5. Що із названого належить до умов, необхідних для функціонування громадянського суспільства?

- а. наявність у членів суспільства власності;
- б. президентська форма правління;
- в. наявність середнього класу;
- г. розвиненість і розгалуженість демократії.

6. Як співвідносяться між собою демократія і громадянське суспільство?

- а. громадянське суспільство дестабілізує демократію;
- б. демократія і громадянське суспільство не пов'язані між собою;

в. демократія вимагає наявності громадянського суспільства.

7. Укажіть принципи правової держави:

- а. поділ влади;
- б. пріоритет прав людини;
- в. повний контроль держави над суспільством;
- г. зв'язаність держави конституційним ладом;
- д. дозволено все, окрім політики.

8. Укажіть характерні риси громадянського суспільства:

- а. наявність плюралізму;
- б. контроль держави над усіма сторонами життя суспільства;

в. здійснення широкого самоврядування в усіх сферах суспільного життя;

- г. дозволено все, що не має відношення до політики;
- д. гарантія державою прав і свобод особистості.

9. Які судження відповідають концепції правової держави?

- а. дозволено усе те, що не заборонено законом;

б. держава здійснює повний контроль за всіма сферами життя суспільства;

в. верховна влада знаходиться в руках одного лідера чи партії;

г. взаємна відповідальність держави і громадянина;

д. наявність розвинутого громадянського суспільства.

10. Укажіть ознаки правової держави:

а. народний суверенітет;

б. непорушність прав і свобод людини з боку держави;

в. верховенство держави стосовно громадянського суспільства;

г. наявність у держави системи права;

д. поділ влади та інститут відповідальності влади.

11. В Україні громадянське суспільство і правова держава:

а. сформувалися;

б. не сформувалися;

в. перебувають у процесі формування.

Лекція № 7. ВИБОРИ І ВИБОРЧІ СИСТЕМИ

1. Визначення виборів, їх сутність, види та функції.
2. Мажоритарна виборча система.
3. Пропорційональна виборча система.

1. Визначення виборів, їх сутність, види та функції

Вибори – це спосіб формування влади та інших керівних органів на основі волевиявлення суспільства шляхом голосування. У сучасному цивілізованому світі вибори є одним із провідних інститутів демократії, тим реальним механізмом, який забезпечує її існування і функціонування. Виборчий процес – є своєрідний ринок, де продавцями виступають кандидати на владні посади і місця (продають свої програми), а покупцями – виборці, які за обіцянки у програмах платять своєю довірою, віддаючи за них свої голоси.

Специфічною формою виборчої активності суспільства є референдум (з лат. – "те, що повинно бути повідомлено"). **Референдум** – це особливий тип всенародного волевиявлення, метою якого є не вибори посадовця, а виявлення думки усього населення з якогось загального й важливого питання. Референдум називається *конституційним*, якщо за його допомогою проводиться затвердження конституції або поправок чи змін до неї. Референдум називається *законодавчим*,

якщо предметом його є проєкт закону поточного законодавства, доля території, статусу країни.

Яке ж соціальне призначення виборів та їх функції у демократичних системах?

1. Вибори є головною формою прояву суверенітету народу, його політичної ролі як джерела влади. За допомогою виборів забезпечується участь народу у формуванні (прямо або опосередковано) законодавчої, виконавчої і судової влади.

2. У демократичному суспільстві вибори є одним із найважливіших інститутів легітимізації існуючої політичної системи та політичного режиму. Сам факт добровільного прийняття громадянами участі у виборах є ознакою прийняття ними існуючої системи, політичного режиму, способу формування влади. А результати виборів є своєрідною згодою суспільства на проведення тої політики, з програмою якої переміг кандидат на владну посаду.

3. Вибори обґрунтовують інтеграцію різноманітних поглядів і формування загальної політичної волі. За їх допомогою громадяни об'єднуються навколо певної політичної платформи та лідерів, які її презентують, формується домінуюча в суспільстві політична воля. При цьому в демократичних системах переможена на виборах політична сила переходить в опозицію, головним завданням діяльності якої стає контроль діючої влади і допомога у реалізації тих програм, які підтримані більшістю суспільства.

4. Вибори є надзвичайно важливим каналом презентації (пред'явлення) в органах влади інтересів різних соціальних груп. У період виборів створюються найбільш сприятливі умови і можливості для усвідомлення громадянами своїх інтересів та включення їх у виборчі програми партій, рухів, окремих депутатів. Виборча кампанія активізує процес усвідомлення інтересів громадянами, а кандидати в депутати стають

особливо сприйнятливими до їх запитів та вимог. І хоча ці обіцянки і програми дуже часто (навіть як правило) забуваються, та все ж за результатами виборів соціальні інтереси населення отримують своє представництво в органах влади.

5. Вибори є засобом зміни політичних еліт, передачі влади від одних людей до інших мирним демократичним шляхом. Унаслідок виборів оновлюється склад правлячої еліти та опозиційної еліти, змінюється політична вага партій, удосконалюються партійні системи.

6. У демократичному суспільстві вибори слугують однією з ефективних форм контролю за інститутами влади. Цей інститут дозволяє виборцям виносити свій вердикт щодо тієї чи іншої особи, партії, що знаходилася при владі, і приймати рішення щодо її подальшої політичної долі.

7. У процесі виборів відбувається політична соціалізація і структуризація населення, розвиток його політичної свідомості та політичної участі. Під час виборчого процесу швидко розширюється потік політичної інформації й пропаганди, активізується політико-освітня робота. Тому в цей період громадяни особливо інтенсивно засвоюють політичні цінності та норми, набувають політичного досвіду та навичок, визначаються із своєю політичною позицією.

8. Вибори сприяють змінам у суспільстві та його розвитку, оскільки вони надають можливості різним політичним силам позиціонувати власне бачення суспільних проблем та шляхи їх реформування. Таким чином, стимулюється пошук оптимальних шляхів розвитку суспільства, створюються сприятливі умови для подолання неефективної політики й утвердження нового політичного курсу. Тобто опозиція проводить конструктивну діяльність, спрямовану на забезпечення розвитку держави, зростання добробуту суспільства, а не на продовження боротьби за владу, як правило, деструктивною політикою.

Виборче право – це сукупність юридичних норм, які регламентують виборчий процес і за допомогою яких визначається статус, положення кожного громадянина на виборах, організація та проведення виборів, взаємовідносини між виборцями і виборчими органами та посадовими особами, а також порядок відзивання осіб, які не виправдали довіру.

Основні демократичні засади виборчого права

1. Загальність – усі громадяни, незалежно від статі, расової, національної, класової і професійної приналежності, мови, рівня доходів, освіти, віросповідання, політичних переконань мають право вибирати та бути обраними до органів влади. Загальність обмежується певним набором цензів. Цей набір значною мірою характеризує рівень демократичності політичного режиму та виборчого права.

До *найпоширеніших цензів* належать: **віковий ценз** – дозволяє брати участь у виборах тільки з певного віку, а також встановлює вікові межі для обрання у різні структури влади. Цей ценз є обов'язковим для виборчого права і не зменшує рівень демократичності системи; **ценз дієздатності** – обмежує виборче право психічно хворим (цей факт повинен бути підтверджений у судовому порядку); **моральний ценз** – обмежує або позбавляє виборчого права осіб, які відбувають певне покарання за рішенням суду; у багатьох виборчих системах існує **ценз осідлості**, що висуває як умову надання виборчого права час проживання у даній місцевості; **ценз статевий, ценз майновий** та ін.

Якщо цензи дієздатності і моральний не викликають сумніву щодо їх легітимності, то інші (осідлості, статевий, майновий) є цензами дискримінаційними, що звужують можливості політичної участі громадян та їх суверенного права бути дже-релом влади.

2. Рівність – кожен виборець має однакову кількість голосів, яка оцінюється також однаково, незалежно від того,

якою особою подано цей голос. Рівність передбачає також приблизну рівність виборчих округів, яка необхідна, щоб голоси виборців мали однакову вагу при обранні депутатів.

3. Таємниця виборів – рішення конкретного виборця не повинно бути будь-кому відомо. Цей принцип забезпечує свободу вибору, захищає громадян від можливих переслідувань.

4. Пряме (безпосереднє) голосування – виборець приймає рішення сам безпосередньо по кожній кандидатурі на виборну посаду. Між виборцями і кандидатами немає ніяких посередників.

Поряд із засадами виборчого права політична практика виробила принципи організації демократичних виборів. До них належать:

- свобода виборів передбачає відсутність політичного, адміністративного, соціально-економічного, психологічного й інформаційного тиску на виборців, активістів, кандидатів або організаторів виборів;

- наявність вибору, альтернативних кандидатів. Без альтернативності немає і вибору, а є тільки схвалення або не схвалення, згода чи незгода;

- змагальність, конкурентність виборів. Повинні бути створені умови для всіх кандидатів і політичних сил боротися за владу. При цьому обов'язково дотримуватися етичних принципів боротьби: стриманості, толерантності до політичних конкурентів, неприпустимості зневаги, образ на їх адресу, фальсифікації фактів тощо;

- періодичність і регулярність виборів. Вибори будуть конструктивними, якщо кандидати обираються на певний, не дуже довгий строк. Це необхідно для того, щоб виборці могли контролювати своїх представників, запобігати зловживанням, корегувати курс уряду;

- рівність можливостей політичних партій і кандидатів.

Передбачає, перш за все, приблизну рівність їх матеріальних та інформаційних ресурсів. Це можливо забезпечити встановленням законом для всіх партій і кандидатів граничних витрат на проведення виборів та обмеження величини спонсорських внесків на рахунки кандидатів. Вибори будуть демократичними, якщо будуть діяти всі принципи як непорушна система. В іншому випадку вибори будуть використані з прямо протилежними антидемократичними цілями.

2. Мажоритарна виборча система

Головним регулятором виборів є виборча система. *Виборча система* – це сукупність правил, прийомів і процесів, які забезпечують і регулюють легітимне формування органів політичної влади. Виборча система визначає загальні принципи організації виборів, а також способи переведення голосів виборців у мандати, владні посади.

Головне призначення виборчої системи – забезпечити представництво волі народу, а також сформувати життєздатні й ефективні органи влади. У кожній країні виборча система формується на основі законодавства, яке деталізує основне положення, зафіксоване у конституції країни.

У сучасному світі діє низка виборчих систем, але найбільш поширеними є два основні типи: система більшості, або *мажоритарна*, та система пропорційного представництва, або *пропорційна*.

Мажоритарна система ґрунтується на принципі більшості. При цій системі кандидат або партія повинні отримати більшість голосів виборців округу чи всієї країни, а ті, що зібрали меншість голосів, програють вибори і мандатів не отримують. Залежно від того, яка більшість необхідна для перемоги на виборах, мажоритарні виборчі системи поділяють-

ся на систему абсолютної більшості (для перемоги необхідно 50 % + 1 голос від голосуючих) та систему відносної більшості (для перемоги достатньо випередити супротивників хоча б на 1 голос). Якщо ж при системі абсолютної більшості жоден кандидат не набрав 50 % + 1, проводиться переголосування – другий тур виборів, до якого допускаються два кандидати, які отримали найбільшу кількість голосів. У другому турі переможець визначається за системою відносної більшості. За мажоритарною системою абсолютної більшості в Україні відбуваються вибори Президента країни.

Мажоритарна системи має як свої переваги, так і недоліки.

Переваги мажоритарної системи: досягається представництво всіх виборчих округів у структурах влади; є більші можливості для створення стабільного й ефективного уряду, що досягається через розподіл мандатів між великими, добре організованими партіями, що провели своїх депутатів до парламенту, створили більшість і на цій основі формують однопартійні уряди. При цій системі виборці голосують за конкретного кандидата, який, ставши депутатом, представляє інтереси своїх виборців і підтримує протягом усієї каденції стійкі зв'язки з населенням округу.

Але у цієї системи є і **недоліки**. За даної системи для розподілу мандатів має значення тільки факт отримання кандидатом відносної більшості голосів. Голоси ж, що віддані іншим кандидатам, до уваги не приймаються і втрачаються. В результаті:

а) значна частина виборців (інколи > 50 %) залишається не представленою в органах влади;

б) існує велика можливість маніпулювання волею виборців шляхом підкупу або через адміністративний тиск.

Мажоритарна виборча система створює можливість формування уряду, що спирається на більшість у парламенті та не завжди має підтримку більшості населення. (Наприклад, на окрузі в середньому балотувалося 10 кандидатів. Виходячи з принципу відносної більшості, до парламенту обрані кандидати, що набрали близько 11–12 % голосів. Інші голоси (88–89 %) не підтримували цих депутатів). У результаті послаблюється легітимність влади, що викликає у громадян недовіру до політичного устрою, пасивність на виборах і навіть політичний радикалізм.

Можна застосовувати змішану (мажоритарно-пропорційну) систему, за якої 1/2 парламенту обирається за однією, а 1/2 – за іншою системою. Можна оптимізувати цю систему і тим, що парламент і регіональні (обласні) представницькі органи обираються за пропорційною системою, а місцеві органи самоврядування – за мажоритарною. Єдиного рішення тут немає. Все залежить від конкретних умов країни та рівня демократичності відносин між гілками влади, від політичної соціалізації суспільства тощо. З 2012 р. в Україні діє змішана мажоритарно-пропорційна система, що забезпечує представництво конкретного депутата від кожного округу. Крім того, підвищено прохідний бар'єр для партій до 5 %, що унеможливорює прохід до парламенту малочисельних та малоавторитетних партій. Заборонено також створювати виборчі блоки партій, що також спрямовано на більш дієву структуру парламенту.

3. Пропорційна виборча система

Пропорційна система передбачає розподіл мандатів пропорційно до голосів, що їх отримали партії або виборчі блоки чи коаліції.

Пропорційна система має два різновиди: пропорційна виборча система на загальнодержавному рівні (Україна) та пропорційна виборча система на багатомандатних округах. У першому випадку виборці голосують за політичні партії та об'єднання в межах усієї країни (загальнодержавний виборчий округ). У другому випадку депутатські мандати розподіляються на основі пропорційного розподілу голосів, що були віддані в тому чи іншому виборчому окрузі за ці партії чи об'єднання.

Переваги пропорційної системи:

а) кількість поданих за партію голосів відповідає кількості отриманих місць у парламенті (мандатів). Цим більш об'єктивно й адекватно відображається воля виборців;

б) у сформованих за її допомогою органах влади представлена реальна картина розстановки політичних сил;

в) створює можливості бути представленим в органах влади національним, релігійним меншинам й іншим соціальним прошаркам, що створили невеликі партії і пройшли до парламенту.

Недоліки:

1) відносно менша стабільність уряду, оскільки широке представництво різних політичних сил у парламенті дуже часто не дозволяє одній партії створити однопартійний уряд, а коаліції далеко не завжди стійкі через свою різноманітність;

2) система створює можливості увійти в парламент дрібним національним, релігійним, регіональним партіям. Ця сильна сторона системи створює, в той же час, свою протилежність: політичні сили, які не користуються підтримкою на території всієї країни, можуть пройти в парламент, уряд й інші державні органи;

3) оскільки голосуються партії, а не окремі люди, втрачається безпосередній зв'язок між виборцями і депутатами;

4) депутати більшою мірою залежать від партій і їх керівництва, ніж від виборців.

Ці недоліки можна якщо не ліквідувати, то, принаймні, пом'якшити: а) шляхом встановлення законом прохідного бар'єру (у нас з 2012 р. – 5 %, у Росії на виборах 2007 р. – 5–7 %, в Грузії 7 % тощо). Крім того, можна розподіляти мандати партії пропорційно до голосів виборців за регіонами. Також можна організувати відкриті списки, щоб виборці голосували не тільки за партію, а й за кандидата від неї за конкретним виборчим округом.

Контрольні питання

1. Що таке вибори?
2. Яка відмінність між виборами та референдумом?
3. Які етапи проходить виборча кампанія?
4. Що таке абсентеїзм та які його причини?
5. Що таке активне і пасивне виборче право?
6. Які Ви знаєте виборчі системи?
7. Які переваги та недоліки мають виборчі системи?
8. Що Вам відомо про виборче законодавство України?

Тестові завдання для самоконтролю знань

1. Яким виборчим правом користується громадянин, що прийшов у день голосування на виборчу дільницю?
 - а. активним виборчим правом;
 - б. і тим, і іншим;
 - в. пасивним виборчим правом;
 - г. жодним.
2. Виборчі системи є:
 - а. мажоритарні;
 - б. демократичні;
 - в. асоціативні;

- г. змішані;
- д. пропорційні;
- е. електоральні.

3. Система, за якою мандати розподіляються між партіями відповідно до кількості голосів виборців, отриманих кожною партією, називається:

- а. пропорційною;
- б. мажоритарною;
- в. змішаною.

4. З наведених положень виберіть ті, які характеризують мажоритарну виборчу систему:

- а. обраним вважається депутат, який набрав абсолютну більшість голосів;
- б. виборець голосує за партійний список;
- в. пропорційний розподіл мандатів щодо кількості поданих голосів за ту чи іншу партію;
- г. обраним вважається депутат, який набрав відносну більшість голосів;
- д. наявність виборчого бар'єру.

5. З наведених положень виберіть ті, які характеризують пропорційну виборчу систему:

- а. обраним вважається депутат, який набрав абсолютну більшість голосів;
 - б. виборець голосує за партійний список;
 - в. пропорційний розподіл мандатів щодо кількості поданих голосів за ту чи іншу партію;
 - г. обраним вважається депутат, який набрав відносну більшість голосів;
 - д. наявність виборчого бар'єру.
6. Пропорційна виборча система сприяє:
- а. збереженню числа політичних партій;
 - б. зростанню числа політичних партій;

- в. зменшенню числа політичних партій;
- г. зовсім не впливає на ці процеси.
- 7. Які вибори призначаються у випадку дострокового розпуску парламенту?
 - а. загальні;
 - б. чергові;
 - в. часткові;
 - г. позачергові.
- 8. Контингент виборців, що голосують за яку-небудь партію на виборах, – це:
 - а. однопартійці;
 - б. симпатичні;
 - в. електорат;
 - г. ті, хто співчуває.
- 9. Які переваги має пропорційна система?
 - а. виникає безпосередній зв'язок між кандидатом (депутатом) і виборцями в країні;
 - б. сприяє розвитку політичного плюралізму і багатопартійності;
 - в. забезпечує більш представлений коаліційний уряд;
 - г. сприяє політичній структуризації суспільства;
 - д. сприяє формуванню стабільного однопартійного уряду.
- 10. Які переваги має мажоритарна система?
 - а. наявний зв'язок між депутатом і виборцями;
 - б. сприяє розвитку політичного плюралізму і багатопартійності;
 - в. сприяє становленню в країні дво- або трипартійних систем;
 - г. перемагають представники більш сильної політичної течії у країні;

д. сприяє формуванню стабільного однопартійного уряду.

11. За якою виборчою системою здійснювалися вибори до Верховної Ради України?

- а. за змішаною;
- б. за мажоритарною;
- в. за пропорційною.

Лекція № 8. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ

1. Історія виникнення політичних партій як інституту.
2. Функції партій у сучасному політичному житті.
3. Типологія політичних партій та партійних систем.
4. Становлення партійної системи України.

1. Історія виникнення політичних партій як інституту

До політичного лексикону слово "партія" увійшло ще з часів Стародавнього Риму. Етимологічно поняття "партія" (від лат. *pars*) у перекладі означає частина, група, відділ. ***Політична партія*** – добровільне об'єднання людей, котрі прагнуть домогтися здійснення ідей, які вони поділяють, задоволення спільних інтересів. Це організована певним чином частина якоїсь соціальної верстви, класу, покликана висловлювати і захищати інтереси цієї спільноти, домагатися їх дотримання і виконання, бути її політичним "голосом", "уособленням" окремих групових інтересів.

Феномен політичної партії досліджували такі мислителі та політичні діячі, як Г. Бюрдо, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Вашингтон, Дж. Медісон, К. фон Бойме, М. Дюверже, Дж. Лапаламбара, Дж. Сарторі, М. Вебер, Г. Моска, Дж. Брайс та ін.

Серед чинників, які викликають утворення політичних партій, такі:

- наявність у певних соціальних груп специфічних інтересів, реалізація яких вимагає утворення партій;
- різні погляди щодо політичного устрою суспільства та інших конкретних політичних питань;
- незадоволення частини суспільства своїм становищем і наявність нагальної потреби діяти, щоб змінити його.

Отже, виникнення партій не є випадковим явищем. Уявлення про ту чи іншу партію дають:

- 1) мета партії – завоювання і здійснення влади окремо або в коаліції;
- 2) характер організації партії;
- 3) зміст ідеології партії;
- 4) діяльність партії щодо забезпечення соціальної бази, підтримки з боку населення.

За визначенням М. Вебера, партії у своєму розвитку пройшли три стадії: аристократичне угруповання, політичний клуб, масова партія. Проте ці стадії пройшли лише дві англійські партії – лібералів і консерваторів. Більшість політичних партій формувалися як масові.

На першому, аристократичному, етапі партії були своєрідними кланами, згрупованими довкола правлячої верхівки. До них входили вибрані члени найближчого оточення правителів. Етап політичного клубу пов'язаний з ускладненням соціально-політичної структури суспільства, виникненням плюралізму і конкуренції у сфері політики. Партії набувають чіткішої організації та ідейно-політичної побудови. З клубних структур виникло чимало буржуазних політичних партій. У другій половині XIX ст. у Європі виникають масові партії, які характеризуються великою кількістю членів, більшою організованістю, впливовістю на широкі верстви суспільства.

Першою масовою партією було створене у 1861 р. Ліберальне товариство реєстрації виборів у Англії.

На еволюційно-історичному шляху розвитку партій можна виділити такі головні характерні етапи:

1) зародження нової партії в надрах старої державної, законодавчої та політичної системи як відповідна реакція на загострення протиріч у суспільстві;

2) боротьба партії за владу: пошук засобів, форм, методів, сил, здатних дестабілізувати та дискредитувати державний лад і правлячу партію;

3) конструювання нового державного і законодавчого механізму: проведення кадрової політики, яка б відповідала інтересам правлячої партії;

4) формування матеріально-технічної бази діяльності партії та фінансових джерел її існування;

5) систематична розробка партією головних напрямків її діяльності з одночасним розвитком її організаційної структури, форм та методів роботи з метою запобігання загостренню протиріч.

У демократичному суспільстві "західного зразка" політичні партії відіграють роль сполучної ланки між виборцями, їхніми інтересами, з одного боку, та державними установами, інституціями, де приймаються рішення, з другого. Це своєрідні канали політичної взаємодії між різними елементами "громадянського суспільства" та "правової держави".

2. Функції партій у сучасному політичному житті

Здебільшого місце партії у політичному процесі залежить від виконання нею своїх функцій. Вони визначаються тими цілями, які ставить перед собою партія, і умовно можуть бути згруповані як *внутрішньопартійні* та *зовнішні*. Внутрішньо-

партійними є функції, що стосуються організаційних питань кожної партії: поповнення рядів членів партії, формування партійної каси, керівних органів, створення та організація роботи первинних організацій на місцях, проведення зборів, з'їздів, конференцій та ін. Зовнішні функції партії охоплюють питання поширення ідей партії в масах народу, залучення на свій бік голосів електорату для реалізації головної мети партії – завоювання і здійснення державної влади. У цьому зв'язку політична партія виконує теоретичну функцію (формулювання власного бачення напрямку розвитку суспільства, розроблення програми діяльності та передвиборчих платформ, проведення наукових досліджень з тих чи інших політичних проблем); ідеологічну діяльність (формування світоглядних поглядів на суспільне буття, суспільно-політичні процеси); пропагандистську роботу (поширення ідей партії, її програми, цілей, принципів діяльності через засоби масової інформації або масові заходи: мітинги, демонстрації, збори та ін.).

Крім того, до функцій партії належать: безпосередня боротьба за завоювання влади та участь у її здійсненні в інтересах тієї чи іншої групи населення і суспільства в цілому на основі реалізації власної програми вирішення як внутрішніх, так і міжнародних проблем; забезпечення зв'язку мас із державними структурами, інституалізація політичної участі громадян і заміна стихійних форм суспільно-політичної активності населення організованими, керованими і контрольованими; боротьба з політичною апатією і пасивністю громадян; здійснення політичної соціалізації громадян, добір та рекрутування політичних лідерів та еліт на всіх рівнях політичної системи, участь за їхньої допомоги в управлінні справами суспільства.

Від реалізації цих функцій залежать авторитет партії, її життєдіяльність і здатність до серйозної політичної роботи.

3. Типологія політичних партій та партійних систем

Політичні партії відрізняються одна від одної походженням, місцем і роллю в політичній системі, соціальною базою, ідеологією, програмою і т. д.

Оскільки в сучасному світі діє велика кількість різноманітних партій, то й класифікувати їх можна за різними чинниками. Такий поділ певною мірою умовний, однак можна вирізнити декілька найбільш значних груп партій.

Французький політолог М. Дюверже називає *партії парламентського і непарламентського походження*. Для парламентських партій завоювання місця у політичних асамблеях є метою існування партії, для непарламентських партій, насамперед для соціал-демократичних і комуністичних, М. Дюверже називає такі головні риси, як централізм у структурі і доктринально-програмну єдність, а також те, що вони недооцінюють значення парламентської системи правління.

Американський політолог Р. Маркідіс поділяє партії на *авторитарні та демократичні, інтегративні та представницькі, ідеологічні та прагматичні, національні та регіональні, масові та елітарні, демократичні та олігархічні*. Проте цей перелік не є вичерпним.

Іншою типологією є поділ партій на *представницькі та мобілізуючі*. Відмінності між ними полягають у тому, що представницька партія є виразником поглядів своїх послідовників. Зі зміною їхніх поглядів змінюється й політика партії. Головна мета мобілізуючої партії – "переробити свідомість населення".

За функціональним критерієм партії можна поділити на *партії індивідуального представництва та партії соціальної інтеграції*. Партія індивідуального представництва характерна для суспільства з обмеженою політичною сферою та обмеженою формою участі. Активність її членів у процесі розв'язання практичних завдань обмежена переважно голосуван-

ням. Парти́йна організа́ція не діє у період між виборами. Її головна функція – відбір представників, які у разі обрання користуються "вільним мандатом" і відповідальні лише перед власною совістю.

Партії соціальної інтеграції не тільки передбачають постійне членство зі сплатою внесків, а й претендують на вплив у всіх галузях повсякденного життя індивідів.

Партії поділяються за ознакою внутрішньої організації: *відкриті* та *закриті*. До закритих відносять партії з "обмеженим членством" або партії, які встановлюють суворі вимоги для тих, хто бажає вступити до неї.

Здійснюючи взаємозв'язок між громадянами і державою, партії вступають у контакт не тільки з органами влади, але й одна з одною. Для позначення способу цього взаємозв'язку партій використовується термін "парти́йна система". У найбільш загальному вигляді *парти́йна система* – це політична структура, що утворюється із сукупності політичних партій різних типів з їхніми стійкими зв'язками і взаємовідносинами одна з одною, а також із державою та іншими інститутами влади.

Для визначення типу партійної системи нерідко використовується кількісний критерій (одно-, дво- і багатопартійної системи). До кількісного критерію часто додають такі показники, як наявність або відсутність домінуючої партії або здатність до укладення союзів, рівень змагальності між партіями.

Залежно від кількості партій, що реально претендують на владу, виділяють різні типи партійних систем.

Однопартійні системи виключають можливість існування інших партій і передбачають злиття партійного і державного керівництва. Подібна модель характерна для тоталітарних і частково авторитарних режимів. Для них характерне

конституційне закріплення керівної ролі однієї партії. (Куба, Монголія, Заїр, Албанія).

"Уявна" багатопартійність (квазібагатопартійність). Це означає, що реальна влада зосереджена в руках однієї партії при формальному дозволі діяльності інших партій. Так, незважаючи на те, що в Китаї, крім комуністичної партії, існує ще вісім партій, всі вони визнають керівну роль КПК. Інша назва цієї системи – "система з партією-гегемоном". Крім Китаю, такий тип партійності є також і в Мексиці.

Партійна система з домінуючою партією передбачає існування кількох партій, одна з яких упродовж тривалого часу перемагає на виборах і одноосібно формує уряд (Японія, Індія в окремі періоди своєї історії).

Біпартизм, або двопартійна система (США, Канада, Великобританія). Це така партійна система, в якій визначальну роль відіграють дві основні політичні партії, які, перемагаючи на виборах, змінюють одна одну при владі. Біпартизм не виключає існування інших партій, проте справжнє суперництво за владу ведеться між двома основними партіями, а жодна з інших партій не бере реальної участі в управлінні державою. Для біпартизму характерна відносна рівновага двох основних партій, існування сильної опозиції партії, що зазнала поразки на виборах. Перемога на виборах однієї з партій забезпечує однорідну і стабільну парламентську більшість.

Система "двох з половиною партій". Від попередньої вона відрізняється тим, що одна з двох провідних партій країни, яка отримала перемогу на виборах, може сформувати уряд лише блокуючись з третьою, менш сильною партією. Така модель існує в Німеччині.

Крім того, залежно від характеру союзів, що укладаються між партіями, багатопартійність може бути:

- блоковою;
- коаліційною.

У сучасній політології популярною є типологія Г. Алмонда (в основі – рівень політичної культури та характер взаємодії різних політичних інститутів), який виокремлює наступні політичні системи:

- англо-американську;
- континентально-європейську;
- доіндустріальну, або частково індустріальну;
- тоталітарну.

Англо-американський тип (США, Англія, Австралія) асоціюється в першу чергу зі стабільністю, однорідною політичною культурою й чітко структурованою політичною багатопартійністю та поділом державної влади на законодавчу, виконавчу й судову. Громадяни понад усе цінують свободу, масовий добробут і безпеку. Звідси основні суб'єкти влади постають не вождями суспільства, а службовцями, які отримали своєрідний імперативний мандат виборців і мають його за будь-яких умов упроваджувати.

Континентально-європейський тип політичної системи, який найповніше репрезентують Франція, Німеччина, Італія, незважаючи на притаманну різноманітність політичної культури та широкий спектр політичних партій, тяжіє до ліберально-демократичних традицій, збереження усталеного суспільного механізму, захист суспільства від модерністських новацій влади.

Доіндустріальний, або частково індустріальний тип політичної системи (притаманний багатьом країнам Азії і Латинської Америки) характеризується своєрідним поєднанням західних цінностей із місцевими етнорелігійними традиціями, невиразним поділом державної влади, коли, наприклад, армія може перебрати на себе законодавчі функції, а виконавча влада втручається в справи судової системи тощо.

Тоталітарним політичним системам (нацистська Німеччина, Радянський Союз, фашистська Італія) притаманні однорідна політична культура, високий рівень суспільної інтеграції й надзвичайна централізація влади, що досягається насильством і знищенням опозиції.

Досить поширеним є також поділ політичних систем на *демократичні* і *недемократичні*. В його основі лежить характер політичного режиму.

Політичний режим – сукупність характерних для певного типу держави політичних відносин, засобів і методів реалізації влади, наявних відносин між державною владою і суспільством.

Демократичний тип політичної системи в своїй основі має демократичний політичний режим і, як правило, характеризується такими основними рисами й властивостями:

- широким забезпеченням прав і свобод громадян та їх рівноправністю;
- чітким розподілом державної влади на законодавчу, виконавчу й судову.

Політичний режим, в основі якого лежить лише такий метод реалізації політичної влади, як насилля, прийнято вважати *недемократичним*. Недемократичні політичні системи часто називають автократичними.

Автократія (від грец. autokrateia – самодержавність, самовладдя) – система управління суспільством (державою), при якій одній особі належить виняткова і необмежена верховна влада.

Недемократичні, або автократичні системи прийнято поділяти на тоталітарні й авторитарні. *Тоталітарна* (від лат. totalitas – повнота, цільність або totalis – увесь, повний, цілий) політична система прагне до контролю над усіма сферами як суспільного, так і особистого життя громадян. Вона вимагає

покірності й повного послуху. Характерними рисами такої політичної системи є:

- надцентралізація й бюрократизація державної влади з обмеженням або порушенням прав людини;
- зосередження неконтрольованої державної влади в руках вузького кола осіб (хунта, політбюро, клан та ін.) або однієї особи;
- створення механізму владних структур на однопартійній основі, жорсткої ієрархічної субординації і суворої дисципліни.

4. Становлення партійної системи України

Політичні партії в Україні є молодим інститутом, який сягає своїм корінням періоду радянської перебудови і гласності (1985–1991 рр.), радянського та дорадянського періодів і перебуває в процесі становлення. Це один з базових інститутів сучасного суспільства в Україні, без якого неможливе функціонування представницької демократії.

У сучасних умовах існуюча в Україні багатопартійність, яка почала розвиватися на рубежі 90-х рр., є важливим аспектом демократизації суспільного життя. Через партії до активної державотворчої діяльності залучається значна частина населення. Але становлення політичних партій в країні відбувається в екстремальних умовах економічної кризи, краху суспільних ідеалів, що спричиняє стрімке зростання соціальної напруженості, девальвацію в очах значної частини населення демократичних цінностей. Як наслідок, жодна з численних політичних партій в Україні не має достатнього впливу в загальнонаціональному вимірі.

Головними причинами цього явища є:

- наявність старої соціальної структури, яка все ще перебуває у стані незавершеного розпаду, коли нові соціальні

верстви ще остаточно не викристалізувалися через недостатні економічні мотиви і стимули їх консолідації;

– зневіра багатьох громадян у демократичних інститутах як наслідок стрімкого зниження рівня життя і зумовленого цим зубожіння більшості населення;

– відсутність в українському суспільстві сталих політичних традицій функціонування механізмів плюралістичної демократії;

– доктринальний характер більшості існуючих політичних партій, які намагаються не стільки зрозуміти і врахувати особливості посттоталітарного суспільства, скільки нав'язати йому нову доктрину соціального розвитку.

Нині в політичному житті України умовно можна виділити п'ять головних напрямків диференціації діяльності політичних партій, виходячи з їх ставлення до:

- 1) ідеї державної незалежності;
- 2) історичного періоду перебування України в складі Росії та СРСР;
- 3) самої нинішньої Росії та СНД;
- 4) форми державного устрою, організації влади і політичного режиму;
- 5) цілей, форм і методів проведення ринкових реформ.

Класифікуючи таким чином сучасні політичні партії України, можна назвати чотири основні напрямки: націонал-радикальний, націонал-демократичний, ліберально-центристський та соціал-комуністичний.

Процес формування партійної системи в Україні триває. Практично перманентно відбувається процес розпуску та створення нових партій, їх об'єднання, перехід членів партій з одної в іншу (як правило, в партію при владі). Все це свідчить про невизначеність партійної системи України. Більшість партій не мають чіткої, зрозумілої для народу політичної про-

грами, ідеології, реального і науково обґрунтованого бачення майбутнього нашої держави, економічної і соціальної перспективи народу, якості життя переважної більшості українців.

Створення декількох сильних політичних партій на базі об'єднання існуючих, здатних чітко сформулювати свою ідеологічну позицію, розробити науково-обґрунтовану програму розвитку України, які б зуміли донести до мас свої погляди, ідеї, переконати їх у відповідності цих ідей інтересам більшості народу, дасть можливість уникнути серйозних потрясінь суспільства і вивести країну на шлях цивілізованого, демократичного розвитку.

Контрольні питання

1. Що Ви розумієте під поняттям "політична партія"?
2. Чим політичні партії відрізняються від громадських організацій?
3. Коли виникли політичні партії та що сприяло їх виникненню?
4. Які етапи пройшла у своєму розвитку політична партія?
5. Які ознаки характеризують політичні партії?
6. Які функції виконують політичні партії?
7. У чому відмінність між партійними системами?
8. Які типи політичних партій Ви можете назвати?
9. Які Ви знаєте політичні партії в Україні?
10. Який тип партійної системи сформовано в Україні?

Тестові завдання для самоконтролю знань

1. З чим пов'язана поява сучасних політичних партій?
 - а. з появою і розвитком представницької демократії;
 - б. з появою і розвитком політики;
 - в. з появою і розвитком парламентаризму як форми і методу організації і здійснення влади;

г. з розширенням права участі у виборах широких верств суспільства.

2. Установіть відповідність між країною та наявним у ній типом партійної системи:

- 1) двопартійна;
- 2) гегемоністська;
- 3) однопартійна;
- 4) трипартійна;
- а. Німеччина;
- б. США;
- в. Китай;
- г. Куба.

3. Укажіть типи партій за принципами їх організаційної структури:

- а. правлячі;
- б. кадрові;
- в. масові;
- г. децентралізовані;
- д. централізовані;
- е. опозиційні.

4. Які з названих партій належать до кадрових партій?

- а. Комуністична партія України;
- б. Республіканська партія США;
- в. Демократична партія США;
- г. Консервативна партія Великобританії.

5. Назвіть основну ознаку політичної партії:

- а. наявність офіційно прийнятої програми;
- б. фіксоване членство;
- в. прагнення до завоювання влади або участі у владі;
- г. сплата членських внесків.

6. Залежно від участі в здійсненні влади партії поділяються на:

- а. опозиційні й легальні;

- б. правлячі й опозиційні;
- в. легальні й нелегальні;
- г. кадрові й масові.

7. Партійна система – це:

- а. сукупність легально діючих у країні політичних партій;
- б. об'єднання всіх масових і кадрових партій;
- в. сукупність всіх партій, що діють у рамках політичної системи й відносин між ними.

8. Укажіть, яке із суджень є правильним?

- а. усі партії поділяються за класовими ознаками;
- б. усі партії мають індивідуальне фіксоване членство;
- в. усі партії мають на меті боротьбу за владу;
- г. усі партії базуються на певній ідеології.

9. За місцем у політичному спектрі партії бувають:

- а. кадрові й масові;
- б. парламентські й авангардні;
- в. праві, ліві й центристські.

10. Головною ознакою двопартійної системи є:

- а. наявність у країні тільки двох партій;
- б. система, при якій уряд формується коаліціями із двох партій;
- в. наявність багатьох партій, серед яких тільки дві, як правило, змагаються на виборах і самостійно формують уряд.

11. Які положення є правильними?

- а. в Японії багатопартійна система з домінуючою партією;
- б. у Франції двопартійна система;
- в. у Німеччині трипартійна система;
- г. у США двопартійна система.

Лекція № 9. ЛЮДИНА І ПОЛІТИКА

1. Політична соціалізація особи.
2. Політична участь як наслідок політичної соціалізації.

1. Політична соціалізація особи

Про політичну соціалізацію почали говорити в кінці 50-х років минулого століття. Існує декілька визначень цього поняття, але у найбільш загальному розумінні – це процес входження людини в політику. Він передбачає становлення політичної свідомості і політичної культури, прийняття і виконання певних політичних ролей, прояв політичної активності. За визначенням російського політолога О. Радугіна, політична соціалізація – це процес становлення індивіда як суб'єкта політики, формування в індивіда рис, що дозволяють адаптуватися до даної політичної системи (виконувати в ній певні функції). Політична соціалізація охоплює всі форми залучення індивіда до політичної культури. Головна сутність політичної соціалізації для людини полягає у тому, щоб навчитися орієнтуватися у політичному житті та виконувати у ньому певні політичні функції.

У політичній соціалізації виділяються дві фази.

Перша передбачає передачу суспільством індивіду накопиченого поколіннями суспільно-політичного досвіду, знань,

символів, цінностей, норм і зразків поведінки та пристосування його до цих умов політичного життя.

Друга фаза – інтеріоризація – засвоєння особою політичних цінностей і настанов, норм і взірців політичної поведінки, притаманних певній соціальній спільноті. На цій фазі політичної соціалізації відбуваються процеси формування вищого рівня свідомості особи, які втілюються у переконаннях, здатних до подальшого розвитку, і мотивації політичної дії. У західній політології на основі характеру політичної культури виділяють такі *типи політичної соціалізації*: гармонійний, плюралістичний, конфліктний та гегемоністський.

Гармонійний (британо-американський) тип забезпечується культурно-однорідним середовищем, зрілими демократичними традиціями, громадянським суспільством. У цьому суспільстві існує шанобливий діалог індивіда і влади. Індивід засвоює цінності домінуючої культури безпосередньо в процесі становлення свого "я".

Плюралістичний (західноєвропейський) тип є пануючим у цих країнах і йому властивий опосередкований характер взаємодії особи і влади. У зв'язку з фрагментарністю і різноманітністю політичних культур через існування множини культурно-етнічних груп тут виробилися й затвердилися ліберальні традиції сприйняття цінностей інших політичних субкультур, толерантності і поваги до них.

Конфліктний тип політичної соціалізації характерний для незахідних цивілізацій. Жорстка прив'язаність індивіда до цінностей місцевих кланів, родів, племен перешкоджає досягненню згоди між носіями різних цінностей і норм політичної поведінки. Для них притаманне відторгнення інших політичних культур. Тут відсутні єдині інтегральні (об'єднуючі) цінності. Тому така політична соціалізація є підґрунтям для авторитарності і навіть тоталітарності політичних систем.

Гегемоністський тип є різновидом конфліктного типу політичної соціалізації. Він передбачає входження у політичне життя тільки на основі визнання цінностей якого-небудь класу (буржуазії чи пролетаріату) або ж релігії чи ідеології. Цей тип характерний для закритих політичних систем, які не приймають інших політичних цінностей, крім власних. Перехід від тоталітарної до демократичної політичної системи, до правової держави і розвиненого громадянського суспільства поряд з іншим вимагає нової політичної соціалізації суспільства. На зміну панування однієї політичної ідеології приходить плюралізм поглядів і ідей, множинність типів політичної свідомості і політичної культури. Все це вимагає фундаментальних змін у політичній соціалізації населення і, перш за все, поваги до іншої думки, іншого бачення розвитку суспільства, які об'єднуються такою рисою, як політична толерантність, готовності до компромісу, прагнення до консенсусу, вміння цивілізовано виражати і захищати свої погляди й інтереси, не допускаючи конфронтації та нагнітання напруженості у суспільстві.

Первинним суб'єктом політики є людина (індивід). Ще Протагор зазначав, що "людина є міра речей". Місце людини у політичному житті здавна було предметом гарячих суперечок, які не припиняються й тепер. Уже в давнину визначилися три підходи до цієї проблеми у вченнях Конфуція, Платона й Аристотеля. Патерналістська концепція держави Конфуція трактувала державу як єдину сім'ю, в якій уся повнота влади належить правителю-батькові, а проста людина мусить підкорятися монарху, аристократам і чиновникам, які опікуються благом народу. Тут людина – простий виконавець монархової волі, вона не суб'єкт політики, а лише політично несвідомий і безправний її учасник.

У вченні Платона розроблено тоталітарне трактування особистості, відповідно до якого держава покликана стверджувати єдність і колективізм, регламентувати життя людини, стежити за її думками й віруваннями, а сама людина при цьому залишається об'єктом влади, який не може і не повинен втручатися у справи влади.

Аристотель, хоча і вважав індивіда істотою політичною за своєю природою через її, так би мовити, "приреченість" жити в суспільстві, колективі, виступав за пріоритет держави у відносинах із громадянином, не відокремлював особистість від держави. Водночас він виступав проти тотальної уніфікації всіх громадян, обстоював певну автономію індивіда і сім'ї. Тут можна говорити про закладення Аристотелем основ ліберального (протоліберального) підходу до проблеми "людина і влада". Визнання тоталітарності, необмеженості державної влади стосовно індивіда, підлеглих було характерним не тільки для стародавніх демократій, але навіть у більшій мірі для абсолютно-монархічних та інших авторитарних політичних режимів.

Уперше в історії політичної думки відокремив індивіда від суспільства і держави лібералізм. Прихильники цього напрямку виступали проти політичної беззахисності людини, декларували політичну рівність усіх громадян, наділили особистість фундаментальними, непорушними правами, проголосили її головним елементом політичної системи, обмежили сферу дій і повноважень держави стосовно особистості. Індивід у лібералізмі є джерелом влади, а держава підконтрольна і підзвітна народові. Вона мусить виконувати ті функції, якими наділив її народ: дбати про безпеку і свободу громадян, охороняти їх священні права, підтримувати громадський порядок та соціальну злагоду. Головною сферою самореалізації особистості у цій системі стає громадянське суспільство.

Скориговані й збагачені іншими теоріями та ідеями ліберальні погляди на взаємовідносини людини і влади належать до основних цінностей сучасної політичної культури Заходу. Життя підтвердило, що зневажання таких принципів політичного устрою, як свобода особистості, пріоритет прав людини над правами держави, розподіл влади, законність, повага приватної власності тощо призводить до гіпертрофованих деформацій влади (в першу чергу – зростання її апарату, надмірної ідеологізації та політизації суспільства та ін.), що перетворюють людину на покірливу істоту, гвинтик у величезній державній машині. Це особливо наочно продемонстрував СРСР періоду тоталітаризму. Людина як особистість є продуктом насамперед соціального розвитку, бо вона здатна розвиватися тільки у суспільстві, у його конкретно-історичних умовах і не може не зазнавати впливу цих умов, не відображати їх у своїх поглядах та діях.

Виходить, що *особистість* – це людина, яка втілює в собі конкретно-історичні суспільні відносини, впливає на них у міру своїх сил та здібностей залежно від становища, яке вона посідає у суспільстві. Особистість є первинним суб'єктом політики та її мірою. Рушійною силою політичної активності націй, класів, політичних партій і рухів є саме особистість, її інтереси, ціннісні орієнтації та цілі.

Одним із різновидів особистості є *політична особистість*, діяльність якої обумовлена необхідністю задоволення політичних потреб: це може бути участь у формуванні та удосконаленні політичних структур чи політичної системи суспільства, у діяльності політичних партій, різних суспільних формувань.

Розрізняють два основні типи політичної поведінки такої особистості: *політична участь* і *політична іммобільність*.

Політична іммобільність – це виключення людини з політичного життя, відчуженість її від політичної влади, що про-

являється у політичній апатії, байдужості до політичних подій чи акцій, тобто у пасивному ставленні до політичних процесів. Хоча ці особистості політично свідомі, їх політична іммобільність являє собою пасивну форму протесту проти існуючої політичної системи, перш за все проти влади. Вирішальний вплив на формування політичної іммобільності чинять невдоволеність соціально-економічним станом у країні, безвідповідальність влади за політику, що проводиться в країні, ігнорування владою інтересів народу, одностороннє або неправдиве інформування людей про політичні процеси та події. Проявами політичної іммобільності є абсентеїзм (ухилення виборців від участі в голосуванні на виборах), конформізм (пристосування, пасивне прийняття існуючого порядку, відсутність власної позиції, безпринципність, слідування у фарватері сили), соціальна апатія (соціальна байдужість, відсутність зацікавленості).

2. Політична участь як наслідок політичної соціалізації

Політична участь об'єктивно і суб'єктивно можлива в умовах політичної соціалізації суспільства. Що ж являє собою ця категорія?

Активна боротьба за владу та участь особистості в реалізації владних відносин або активні намагання вплинути на владу, протидія владі – це й є *політична участь*.

Основними формами політичної участі вважають:

- масову участь у політичному житті;
- читання політичної преси, ознайомлення з політичними передачами радіо, телебачення;
- звернення до державних органів, редакцій газет, на радіо, телебачення з ініціативними пропозиціями, критикою органів влади тощо;

- участь у діяльності, спрямованій на підтримку існуючої політичної влади або проти неї;
- участь у діяльності політичних партій та інших суспільно-політичних організацій і рухів;
- виробництво й поширення політичної інформації;
- участь у мітингах, демонстраціях та інших політичних акціях;
- виконання політичних функцій у політико-владних структурах, в органах державної влади.

Однією з найважливіших проблем політології та політичної практики у відносинах особистість–держава є проблема прав людини. Порушена ще в античності як ідеал рівності всіх людей від народження і природності прав людини на власність, проблема прав людини на недоторканність особи, рівність перед законом розвивалася в Середні віки, поглиблювалася в період Просвітництва, закріплювалася в державних документах Нового і Новітнього часу (США: 1776 р. – Вірджинська Декларація незалежності, 1796 р. – Білль про права в Конституції; Франція: 1789 р. – Декларація прав людини і громадянина). У наш час права людини зведені в Міжнародному біллі, де першим, визначальним розділом є Загальна Декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. Ці права і свободи внесені в конституції та інші державні документи країн-членів ООН. Згодом були прийняті й інші документи, зокрема Декларація прав дитини (1959 р.), Декларація про ліквідацію усіх форм нетерпимості та дискримінації (1981 р.), Конвенція проти катувань... (1984 р.) та інші. Процес подальшого розвитку концепції прав людини триває. У Декларації 1948 р., яка містить 30 статей, підкреслюється, що всі люди народжуються вільними й рівними у своїх достоїнствах і правах (ст. 1); кожна людина повинна мати усі права й усі свободи, проголошені

... Декларацією, без будь-якої різниці (ст. 2). Тут визначено громадянські права і політичні свободи людини, передусім право "на життя, на свободу і на особисту недоторканність" (ст. 3), "на свободу думки, совісті й релігії ..." (ст. 18), "на свободу переконань і на вільне виявлення їх ..." (ст. 19). У подальших статтях проголошуються політичні права людини щодо управління країною, вільного виявлення волі на виборах; право на соціальне забезпечення і працю, на відпочинок і дозвілля, на необхідний життєвий рівень і соціальне обслуговування. Україна визнала цю Декларацію, а права і свободи, проголошені в ній, закріплено в Конституції нашої країни. Проголошуючи Декларацію, приймаючи інші документи з прав людини, Генеральна асамблея визначила завдання, до виконання яких мають прагнути всі народи і всі держави світу щодо становлення людини як особистості. В даний час більшість країн уже визнала Декларацію і доповнення до неї, а основні положення її включила у свої конституції. Практична ж реалізація всього комплексу прав людини – всеосяжна проблема, ступінь вирішення якої безпосередньо характеризує рівень розвитку, прогресивність і гуманізм як окремих країн, так і всієї людської цивілізації. Сьогодні дотримання і конкретне наповнення прав особистості, незалежно від державних, расових та інших відмінностей, стали найважливішим критерієм внутрішньої та міжнародної політики, її людського виміру.

Контрольні питання

1. Як визначали місце людини в політичному житті Конфуцій, Платон, Аристотель?
2. Який напрямок політичної думки вперше поставив питання про відокремлення індивіда від держави і надання йому (індивіду) політичних прав?

3. Якими бачили відносини людини і держави представники лібералізму?
4. Дайте визначення людини-особистості.
5. Що означає політична іммобільність, її різновиди?
6. У яких діях людини проявляється її політична участь?
7. До яких форм політичної участі залучались ви?
8. Як називається міжнародний документ з прав людини?
9. Що означає політична соціалізація суспільства?
10. Охарактеризуйте фази політичної соціалізації.
11. Який тип політичної соціалізації характерний для України?

Тестові завдання для самоконтролю знань

1. Скільки існує основних політичних суб'єктів?
 - а. 4;
 - б. 2;
 - в. 3.
2. Біхевіористська теорія політичної соціалізації:
 - а. трактує процес політичної соціалізації як виконання певних політичних ролей;
 - б. пов'язує процес політичної соціалізації зі становленням індивідуальної політичної свідомості на рівні цінностей та емоцій;
 - в. розглядає політичну соціалізацію на основі аналізу підсвідомих та ірраціональних мотивів політичної поведінки особи.
3. Модель, що пов'язана з усвідомленням бажанням людини відповідати вимогам політичної системи згідно з внутрішніми переконаннями, через почуття обов'язку, що виникає на основі віри в ефективність і справедливість суспільно-політичного ладу, це:
 - а. модель інтересу;

- б. модель переконання;
- в. модель підкорення.
- 4. Скільки існує етапів політичної соціалізації?
 - а. 4;
 - б. 3;
 - в. 2.
- 5. Початковим агентом політичної соціалізації є:
 - а. засоби масової інформації;
 - б. школа;
 - в. сім'я.
- 6. Скільки існує основних типів політичної соціалізації?
 - а. 5;
 - б. 3;
 - в. 4.
- 7. Який тип політичної соціалізації можна охарактеризувати так чином: "переважання негативного ставлення особистості до будь-яких соціальних та політичних систем, окрім своєї"?
 - а. гегемоністський;
 - б. плюралістичний;
 - в. конфліктний.
- 8. Скільки функцій виконує політична соціалізація?
 - а. 5;
 - б. 2;
 - в. 3.
- 9. Скільки існує видів політичної поведінки?
 - а. 4;
 - б. 3;
 - в. 2.
- 10. До якого з чинників, що впливають на вибір пересічного громадянина, можна віднести економічне становище

держави, міжнародну ситуацію, взаємовідносини між політичними партіями та особливості політичної боротьби?

- а. ситуативні чинники;
- б. структурні чинники;
- в. кон'юктурні чинники.

Лекція № 10. ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ ТА ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО

1. Сутність і типи політичних еліт.
2. Феномен політичного лідерства і його типологія.
3. Політична еліта і лідерство в Україні.

1. Сутність і типи політичних еліт

Політична еліта – це поняття, яке відображає особливу роль верхівки пануючого класу, перш за все тої його частини, яка безпосередньо здійснює політичне керівництво суспільством, стоїть біля керма державного управління.

Термін "еліта" має французьке походження і означає "кращий", "вибраний", "відбірний". Цим поняттям у суспільствознавстві позначають провідні верстви суспільства, які здійснюють керівництво у певних галузях суспільного життя. Залежно від функцій, які виконує еліта у суспільстві, її поділяють на економічну, господарську, духовно-інтелектуальну, політичну, військову, наукову, релігійну, адміністративну, інформаційну тощо.

До політологічного обігу термін "еліта" введений на початку XX ст. французьким дослідником Ж. Сорелем й італійським ученим В. Парето. Але ідеї елітизму як поділу суспільства на вищих і нижчих, достойних, благородних і простолюдинів

мають дуже давні корені: у Конфуція – це благородна влада і беззаперечно підкорена їй маса народу; у Платона – це аристократи духу (філософи) і демос, який повинен підкорятися мудрим філософам. Піднімали владу над народом, виділяли її як вищу частину суспільства Н. Макіавеллі, Т. Карлейль, Ф. Ніцше.

Але в сучасному розумінні і значенні поняття політична еліта як специфічна соціальна група організованої меншості, яка володіє реальною владою над усім суспільством, було введене у працях австрійського політолога Р. Міхельса та італійських політологів Г. Моска і В. Парето.

Що ж означає політична еліта? Поняття "політична еліта" у широкому розумінні ототожнюється з поняттям "правляча еліта". *Правляча еліта* – це організована меншість суспільства, внутрішньо диференційована, але високо згуртована соціальна група, яка володіє рисами лідера і підготовлена до виконання управлінських функцій, займає керівні позиції у суспільних інститутах та безпосередньо чи опосередковано впливає на прийняття владних рішень у суспільстві. Головною ознакою належності до правлячої еліти є займання високої, панівної позиції у різних сферах суспільного життя. Правляча еліта включає в себе політичну, економічну, адміністративну, поліцейську, духовну (культурно-ідеологічну).

Політична еліта у вузькому розумінні – це спеціалізована соціальна група, яка зосереджує у своїх руках державну владу і займає командні висоти в управлінні суспільством. До політичної еліти входять професійні політики високого рангу, наділені владними функціями і повноваженнями. Елітою зазвичай називають обраних, кращих. Причому ця добірність розуміється в контексті слова "еліта" як самоочевидність. І хоча ніщо інше як сама еліта не є джерелом пропаганди своєї "елітарності" (досить подивитися ТВ-шоу на "Інтері" або на інших

каналах), проблема ця є на сьогодні в Україні в основному проблемою "нарцисичною", тобто проблемою самолюбівання і самовихваляння політиків, надто завищеної самооцінки і позитивної самоназви групи осіб, що живуть безпосередньо близько від вогнища влади і беруть участь (або ж пристрасно прагнуть) у керівництві суспільством, у виробленні його ідеологічних засад та стратегічних цілей.

Безумовно, це не означає, що слово "еліта" і, зокрема, політична еліта не мають сенсу. Навпаки, проблема формування, навіть вирощування, виховання еліти – для держави завдання першочергове. Про це дбають усі розвинені держави, повинна зрозуміти це й Україна.

2. Феномен політичного лідерства і його типологія

Успіх політичних, соціально-економічних процесів у суспільстві значною, а іноді й вирішальною мірою залежить від особистості, яка очолює країну, ту або іншу партію чи рух. Таку особистість прийнято називати лідером.

Однак "називатися лідером" і "бути лідером" – не тотожні поняття, хоча й досить близькі. Можна очолювати той чи інший колектив, групу, організацію, навіть країну і бути при цьому тільки керівником, начальником, тобто людиною, яка організовує діяльність, роботу певного колективу, суспільства. Але можна в тій самій ситуації, на тому самому посту вести за собою людей, спиратися на їх розуміння і підтримку, спонукати до розвитку ініціативи, при цьому і самому бути ініціатором, брати на себе відповідальність за свої дії та дії підлеглих. Це зовсім інший тип керівника – це лідер, який не просто організовує діяльність, а веде за собою, приваблює своїми діями, ідеями, баченням майбутнього і цим змушує підлеглих мислити і діяти творчо, ініціативно.

Отже, *лідер* (від англ. leader – ведучий, керівник) – авторитетний керівник держави, політичної, громадської організації, об'єднання або малої групи, особистий вплив якого дозволяє йому відігравати в них провідну роль.

Вивчення проблем лідерства своїми коренями сягає глибокої давнини. Цій проблемі приділяли увагу Геродот і Плутарх, у середні віки – Н. Макіавеллі. Творцями теорії лідерства були Томас Карлейль (1795–1881 рр.) і Роберт Емерсон (1803–1882 рр.), які розглядали історію як результат творчості героїчних особистостей. Фрідріх Ніцше (1844–1900 рр.) намагався обґрунтувати необхідність створення вищого біологічного типу людини-лідера, надлюдини, підкреслюючи, що мета людства закладена у його вищих представниках.

У сучасній політології існує декілька підходів до визначення політичного лідерства. Один із них (Л. Едінгер) бере за основу вплив лідера на інших людей і визначає політичне лідерство як постійний пріоритетний вплив з боку певної особи на все суспільство, організацію або групу. Інший (Л. Даунтон) стверджує, що лідерство впливає з ієрархічної структури суспільства і становища людини в ньому, функцій, які виконує ця людина в управлінні суспільством. Третій підхід базується на тому, що політичне лідерство є особливим видом підприємництва, що здійснюється на політичному ринку (Дж. Оппенгеймер, Н. Фроліх). При цьому специфіка політичного підприємництва полягає в персоналізації "політичного товару", його ототожненні з особистістю потенційного лідера. Такий підхід особливо красномовно ілюструється прикладом передвиборчих президентських кампаній у США. Відповідно до четвертого підходу політичний лідер – це символ спільноти і зразок політичної поведінки групи, здатний реалізувати її інтереси за допомогою влади (В. Амелін, Є. Баталов). Такий підхід мав доволі сильну підтримку в колишньому СРСР.

Є й інші погляди на сутність політичного лідерства і кожен з них має не тільки право на існування, але й конкретні факти на підтвердження їх правильності. Мабуть, єдиного визначення і не може бути, тому що політичне лідерство залежить від багатьох чинників: історичних умов, менталітету суспільства, політичної ситуації, що складається в суспільстві. Безумовно, впливають і якості самої людини, котра претендує на роль лідера, і вплив та авторитет сил, що висувають і підтримують її, і місце самого лідера в суспільстві.

Реальним же політичним лідером, на нашу думку, може бути людина, якій притаманні такі риси характеру, як воля, цілеспрямованість, наполегливість, популярність, вміння генерувати ідеї та захоплювати ними маси, виняткова впевненість у собі, компетентність, високовідповідальність, і яка має реальну можливість реалізувати ці риси в політиці. Для того щоб виховати, проявити і реалізувати їх, необхідні певні умови, і одна з головних – реальне володіння владою. Тому лідерство можна визначити як спосіб організації влади в громадянському суспільстві з розвиненою політичною свідомістю всіх або більшості його соціальних верств, який базується на визнанні авторитету і компетентності лідера, а також довірі до нього.

Через різне тлумачення поняття сутності лідерства немає єдиної думки і в питанні його *типологізації*. Так, залежно від відносин лідера з підлеглими виділяють *авторитарний* і *демократичний* типи. Щодо способу легітимізації влади (за М. Вебером) типи лідерства класифікуються на *традиційний* (вожді, монархи), *раціонально-легальний* (обрані демократично), *харизматичний* (лідери, наділені, на думку мас, особливою благодаттю, видатними рисами, спроможністю до керівництва: Ленін, Сталін, Гітлер, Мао Цзедун, Кастро, Рузвельт, раніше – Наполеон, Петро I, Б. Хмельницький).

За типами політичної свідомості американський політолог Роберт Такер виділяє *реформаторський, революційний і консервативний* типи лідерства. На його думку, лідер-реформатор вірить у прийнятті більшістю ідеальну модель суспільства, визначає відхилення від цієї моделі навичок і звичаїв поведінки людей. Своє головне призначення він вбачає у подоланні наявних відхилень шляхом зміни цих навичок. Лідер-революціонер бачить і визначає існуючі соціальні порядки настільки непоправно хибними, що визнає лише одне можливе рішення – фундаментальну перебудову суспільства відповідно до інших соціальних ідеалів. Лідер-консерватор не бажає соціальних змін, протидіє їм, маючи своїми союзниками існуючі суспільні норми та принципи.

У сучасній політології виділяють *чотири типи політичних лідерів*:

- прапорonosці, або великі люди: їх відрізняє власне бачення дійсності, привабливий ідеал, мрія, здатна захопити маси;
- служителі: завжди прагнуть виступати в ролі виразників інтересів своїх прихильників, виборців, орієнтуються на їхню думку, діють від їхнього імені;
- лідери-крамарі: вміють привабливо донести ідеї і плани, переконати громадян у їх перевазі, змусити "купити" ці ідеї, а також залучити маси до їх здійснення;
- лідер-пожежник: орієнтується на найактуальніші суспільні проблеми, нагальні вимоги, але, як правило, не здатен реалізувати їх.

Крайня, максимально завищена оцінка функцій та ролі політичного лідера в історії обумовлює його культ. Як правило, культ особи – це закономірний наслідок і одна з передумов тоталітарного режиму, однак зустрічається він і в авторитарних, а іноді в демократичних державах, які внаслідок куль-

ту втрачають демократичну сутність. Культ особи, власне, є відродженням язичницького ідолопоклонства. Ідейні джерела культу особи – у тоталітарній ідеології, її претензії на монополне володіння істиною. І все ж таки найважливішою, безпосередньою причиною культу є величезна концентрація політичної, економічної та соціальної влади в руках політичного лідера, а також тотальна особиста залежність усіх, хто стоїть нижче, від його прихильності, а не від результатів своєї праці.

При тоталітарному режимі сфера такої залежності практично безмежна. Це вселяє і формує у мас народу обожнювання і сліпу покору такому лідерові, нав'язує страх перед владою, розгубленість при зміні лідера і культивування нової особи. Утвердження активістської політичної культури, існування стійких демократичних традицій, наявність неконтрольованого державою громадянського суспільства і політичної опозиції значно зменшують можливості для некомпетентного політичного лідерства, різного роду волонтаризму, зловживання владою, створюють сприятливий ґрунт для виявлення у політиці індивідуальних здібностей і обдарувань, реального лідерства.

Отже, політичне лідерство – важлива складова політичних процесів. Об'єктивні вимоги з організації та управління суспільно-політичним життям обумовлюють потребу в політичному лідері. Однак ті ж самі об'єктивні умови (високий рівень демократизації суспільства, розвиненість політичної системи) знижують залежність суспільства від політичного лідера, що перебуває при владі. І доти, доки не будуть створені ці умови, суспільство сподіватиметься на прихід до влади політичного лідера, "сильної руки", що виведе його на "вірну дорогу", забезпечить "світле майбутнє".

3. Політична еліта і лідерство в Україні

У нашій країні ситуація у цьому питанні досить сумна. Ще на початку незалежності в 90-х рр. за умов первісного накопичення капіталу вузьким колом осіб, часто тісно пов'язаних із колами старої партійно-радянської номенклатури, образ "влади" у суспільній свідомості поєднується не зі словом "еліта", а зі словом "мафія". Вражаюча політична короткозорість населення і його висока активність на виборах приводять до влади мільярдерів і мільйонерів та їхні угруповання (у тому числі і названі партіями та блоками), які з "народного благословення" стають політичною елітою, хоча насправді і близько такою не є. Еліта за будь-яких умов – це те, що добирають, формують з певною метою. У нас такою метою є розбудова української демократичної, правової держави, створення політичної системи, у якій захищалися б честь і гідність людини, її права і свободи, де можна було б людині самореалізуватися як особистість, де була б впевненість у майбутньому тощо.

Існування еліти пов'язане з наявністю так чи інакше визнаною свідомою частиною суспільства системи цінностей, відповідно до яких відбувається "зарахування" до еліти та її можлива оцінка народом. На жаль, політична еліта, сформована за участю українського суспільства, постійно не виправдовує його надій і сподівань, а тому і рівень довіри до неї складає всього декілька відсотків і жодної реально лідируючої політичної сили і політичної особистості за станом на середину 2020 р. не існує. Більше того, навіть ті політичні сили, що увійшли до політичної еліти за результатами виборів дуже швидко втрачають довіру своїх виборців через брехливість своїх обіцянок і неспроможність їх виконати.

У чому ж причини такої безвідповідальної політичної еліти в Україні? Причин тут декілька:

- даються взнаки рудименти тоталітарної системи, що проявляється у завищенні довіри до влади (або, точніше, надії на неї) та у фактичній незалежності влади від суспільства, її непідконтрольності. Це дає можливість владі, а значить і політичній еліті, здійснювати свої дії, незважаючи на інтереси і потреби суспільства. Чого варті, скажімо, відсутність механізмів відозви депутатів, практична безконтрольність судів і т. ін.;

- безвідповідальність влади перед суспільством за виконання своїх програмних передвиборчих зобов'язань;

- відсутність цілеспрямованої системи підготовки інтелігенції нового типу як джерела формування еліти у суспільстві, у тому числі і політичній;

- недосконалість правової системи і слабкість правової культури в представників політичної еліти, що обумовлює безвідповідальність за політичні дії та низький авторитет політичної еліти в суспільстві.

Значною мірою всі ці чинники обумовлені організаційною і політичною слабкістю політичних партій, їх ідеологічною безхребетністю, мультипартійністю партійної системи, а також безвідповідальністю держави, її відстороненням від процесу виховання політичної еліти.

Важливим чинником у цьому є також низький рівень політичної свідомості суспільства, який у більшості населення залишається на побутовому рівні.

Посткомуністичне суспільство однаково потребує як кваліфікованої еліти, здатної насичувати владні структури, забезпечувати розв'язання стратегічних завдань національного розвитку, так і справжньої духовно зрілої інтелігенції. Кризове становище з формуванням та підготовкою останньої – одна з найболючіших проблем політичної культури суспільства.

В умовах перехідного періоду в Україні, коли не визначено чітко і не прийнято суспільством стратегічний напрямок розвитку, не завершено формування соціально-політичної системи, конче необхідні організація політичного лідерства і висунення політичного лідера.

Контрольні питання

1. У яких випадках використовується термін "еліта"?
2. Дайте визначення політичної еліти.
3. Дайте характеристику політичної еліти України, порівнюючи її з якостями, яким, на вашу думку, повинна відповідати ця специфічна соціальна група.
4. У чому, на ваш погляд, слабкість політичної еліти України?
5. У чому причини безвідповідальності політичної еліти України?
6. Чим відрізняється керівник-виконавець від керівника-лідера?
7. Якими рисами характеру повинен володіти політичний лідер?
8. Кого з сучасних політичних діячів України ви віднесли б до категорії політичних лідерів? Обґрунтуйте свій вибір.
9. Наскільки важливою є для України проблема політичного лідерства? Чому?

Тестові завдання для самоконтролю знань

1. Скільки існує функцій політичної еліти?
 - а. 6;
 - б. 4;
 - в. 5.
2. "Укріплення стабільності та єдності суспільства, стійкості його політичної та економічної систем, запобігання та вирішення конфліктних ситуацій" – це:
 - а. стратегічна функція;

- б. комутативна функція;
- в. інтегративна функція.

3. Г. Моск стверджував, що керуючий політичний клас постійно змінюється і існує дві тенденції його розвитку. Що це за тенденції?

- а. аристократична та демократична;
- б. демократична і монархічна;
- в. аристократична та республіканська.

4. В. Парето вважав, що суспільство ділиться на керуючих (еліту) та тих, ким керують. Серед еліти він виділяв два головних типи, асоціюючи їх зі звірями. Що це за тварини?

- а. вовк та ягня;
- б. лис і лев;
- в. лев та змія.

5. Якого виду політичної еліти не існує?

- а. нижчого;
- б. вищого;
- в. адміністративного.

6. Скільки типів еліт можна виділити?

- а. 5;
- б. 7;
- в. 6.

7. Скільки типів суспільного управління покладено в основу типології М. Вебера?

- а. 4;
- б. 2;
- в. 3.

8. Який із політичних лідерів (за стилем, іміджем лідерства) орієнтується на актуальні проблеми?

- а. лідер-служитель;
- б. лідер-пожежник;
- в. лідер-прапороносець.

9. Скільки типів лідерів за їх ставленням до перспектив суспільного розвитку можна виділити?

- а. 5;
- б. 3;
- в. 2.

10. Скільки функцій лідера з точки зору їх змісту можна виділити?

- а. 7;
- б. 6;
- в. 5.

11. Яка зі змістовних функцій лідера передбачає захист мас від беззаконня, самоуправства?

- а. соціального арбітражу;
- б. легітимізації строю;
- в. інтеграції суспільства.

Лекція № 11. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

1. Основні концепції політичної культури.
2. Визначення політичної культури і її функції.
3. Структура і зміст політичної культури.
4. Типологія політичної культури.

1. Основні концепції політичної культури

З проблемою політичної свідомості людей тісно пов'язана проблема їх політичної культури. Прояви феномену політичної культури були відомі ще мислителям Античності. Судження про цінності, настрої, що впливають на політику, дії влади, зустрічаються у Конфуція, Сократа, Платона, Сенеки. Аристотель говорив про "стан розуму", який породжує стабільність або сму́ту.

Мислителі Відродження (Н. Макіавеллі, М. де Монтень), європейські просвітителі намагалися усвідомити залежність реальної політики та уявлень і понять про цінності, традиції, норми моралі у її суб'єктів – особистостей, груп, спільнот.

Одним із перших поняття "політична культура" вжив німецький історик XVIII ст. **І. Гердер**. Зустрічалося воно у російського історика В. Гер'є, потім у В. Леніна. Категоріальний статус це поняття отримало з розгортанням порівняльних досліджень політичних систем після Другої світової війни.

Зусиллями Г. Алмонда, С. Верби, Л. Пая, Д. Каванаха, К. фон Бойма, інших дослідників воно міцно закріпилося в лексиконі політичної науки.

У ХХ ст. виділялося три періоди найбільшого інтересу до політичної культури. *Перший* (1920–1930-і рр.) був пов'язаний із пошуком шляхів запобігання соціальних катаклізмів і досягнення стабільності і безконфліктного розвитку. *Другий* (1950–1960-і рр.) був викликаний феноменом деколонізації і зростанням демократичних настроїв у країнах третього світу, які постали перед питанням: що необхідно для успіху модернізації та сталого розвитку? *Третій період* (1980–1990-і рр.) був позначений увагою до процесів демократизації в країнах Східної Європи, оскільки пробуксовка скопійованого на Заході показала, що одні й ті ж політичні інститути дають різні результати в умовах різних культур з їх унікальними наборами цінностей і установок.

Через багатозначність поняття "*політична культура*" і широту контексту її досліджень політичної науки налічується кілька десятків її (культури) визначень. Політична культура розглядається і як властивість соціальної групи, і як складова частина загальної культури, і як психологічний феномен, і як елемент політичного життя, і як сукупність норм і стандартів політичної поведінки тощо.

Політична культура – *якісна* характеристика політичної сфери, показник її зрілості. Поява цього поняття була викликана потребою вимірювання спрямованості політичної практики (конструктивна або деструктивна, творча чи руйнівна). Обумовлюючи характер і зміст соціальних і політичних взаємодій, політична культура є найважливішою детермінантою політики і соціального життя, одним з провідних пояснювальних принципів.

Класичні уявлення про політичну культуру розроблені американськими вченими Г. Алмондом, С. Вербою, Л. Паєм, Р. Такером, С. Ліпсетом, іншими теоретиками, які представляли в основному функціоналізм. Г. Алмонд і С. Верба у книзі "Громадянська культура" (1963 р.) визначили політичну культуру як "систему цінностей, глибоко укорінених у свідомості мотивацій або орієнтацій і установок, що регулюють поведінку в ситуаціях, які мають відношення до політики. Політична культура – це те, як "політична система інтерналізується в когнітивних уявленнях, почуттях і оцінках населення". Г. Алмонд і С. Верба запропонували вивчати не тільки інституційні, функціональні та формально-юридичні риси політичних систем, але й політичні цінності, мотивації, орієнтації суб'єктів політики та індивідів. Тим самим центр ваги досліджень переносився з розгляду інститутів і структур, тобто з **інституційного** рівня, на соціально-психологічні аспекти політичної культури, тобто на **орієнтаційний** рівень.

Після Т. Парсонса і Е. Шилза Г. Алмонд і С. Верба провели відмінність між **когнітивними, афективними і ціннісними** аспектами орієнтацій, вважаючи, що політична система інтерналізується у свідомості (знанні), почуттях і оцінках людей.

Другий підхід орієнтує дослідників на інтерпретацію політичної культури як матриці, комплексу **нормативних** вимог, зразків поведінки людини в політиці (С. Вайт, Д. Плейно, М. Даглас). Політична культура "вводить" суб'єктів політики в контекст прийнятих у суспільстві норм і правил гри, спрямовуючи поведінку до сформованих стандартів і форм взаємодії в конкретному політичному просторі. Споріднений із першим, цей підхід відрізняється обліком не суб'єктивних мотивацій і орієнтацій, а соціалізованих і легітимізованих нормативів, що хоч і належать до сфери духовних явищ, проте

виступають все ж як об'єктивний фактор для політичних суб'єктів.

У рамках *третього підходу* політична культура розглядається як *спосіб, стиль політичної діяльності* суб'єкта, *що втілює його ціннісні орієнтації в практичній поведінці* (Е. Вятр, Д. Пол, Р. Такер, С. Хантінгтон). Таке трактування пояснює реальну поведінку людини як вираження її глибинних уявлень про державу, владу, суспільство. У конкретній дії або бездіяльності виявляються політичні цілі та пріоритети, переважні або індивідуальні освоєння норми і правила практичної діяльності.

Однак цінності, орієнтації і похідне від них – поведінка – не існують самі по собі. Вони завжди поміщені в конкретний контекст, тому обставини місця і часу дії, зміни в оточенні і середовищі життєдіяльності індивіда є факторами, без урахування яких неможливо адекватно зрозуміти і пояснити політичну поведінку. Таким чином, у цій схемі пов'язані три елементи – умови життя, орієнтації, поведінка, які можуть перебувати в різних співвідношеннях.

Четвертий підхід до політичної культури (А.С. Панарін) визначає її як "символічну систему, що охоплює політичні традиції, норми і цінності, політичні ідеали і проекти майбутнього". Політична культура зводить воєдино три часи: *минуле*, зафіксоване в політичних традиціях; *сьогоднішнє, відображуване* в установках і нормах поведінки людей, що адаптуються до сучасної політичної реальності; *майбутнє, що об'єднує імовірне, бажане і належне*. Сучасні політичні культури відрізняються від минулих *приматом майбутнього над минулим*, проекту – над традицією. Реальну мотивацію людей, які беруть участь у політичному процесі, характеризує не стільки вірність минулому з його традиціями і цінностями, скільки відкриття бажаного майбутнього.

У зв'язку з цим непристосованість незахідних культур (модернізація почалася пізніше, ніж у інших) є скоріше **тактичною**; непристосованість культур, що створили екологічно і духовно руйнівну технічну цивілізацію, слід назвати **стратегічною, бо для тих, хто збирається жити далі, пристосованість до нового, майбутнього важливіша від успіхів і досягнень сьогодення**.

Сьогодні поняття політичної культури все більше наповнюється змістом, похідним від поняття "культури". У зв'язку з цим **політична культура** є: **а) політичним виміром культурного середовища; б) характеристикою поведінки конкретного соціуму і складових його людей; в) показником цивілізаційного розвитку**.

Політична культура виражає рух притаманних суспільству і його суб'єктам традицій у сфері політичного, їх втілення у сучасності, вплив на стратегії освоєння майбутнього. Будучи частиною "генетичного коду" народу, виявляючи його в символах і атрибутах державності (герб, прапор, гімн, ритуали), політична культура інтегрує суспільство, забезпечує у звичних формах стабільність відносин у соціумі і разом з тим – їх розвиток перед перспективою невизначеного майбутнього.

Політична культура охоплює такі основні сфери, рівні та вимірювання світу політичного, як: **а) духовну** (містить когнітивний, афективний, ціннісний, нормативний аспекти); **б) сферу практичної поведінки і діяльності; в) інституційний рівень; г) проблематизацію буття перед обличчям невизначеного майбутнього**. Одночасно вони виступають як базові компоненти політичної культури.

Таким чином, **політична культура** – вироблена система регуляції відносин у суспільстві з приводу влади, політичних інститутів і процесів, що здійснює переведення зовнішнього

контролю політичної поведінки людей у внутрішній у результаті засвоєння традицій, норм, цінностей, ідеалів, що забезпечує дії соціуму, спільнот, індивідів, їх вибір перед обличчям майбутнього.

Уміщені в цьому визначенні ознаки – необхідні, істотні, відповідають реальному досвіду, внутрішньо взаємопов'язані. Вони утворюють систему, об'єднуючи всі інші в цілісний поведінковий ансамбль. Це визначення містить основні аспекти та вимірювання, що утворюють драматургію сучасної політики.

2. Визначення політичної культури і її функції

Поняття "культура", породжене людською цивілізацією, має глибокий і багатогранний зміст і включає в себе все, що створено розумом і руками людини, тобто матеріальну та духовну культуру. Термін "культура" вживається на противагу терміну "натура", тобто природа. В найзагальнішому вигляді політичну культуру суспільства можна визначити як сукупність політичної свідомості, політичної поведінки і політичних інститутів, існуючих і функціонуючих у даному суспільстві.

У більш розгорнутому варіанті поняття "політична культура" включає в себе всі основні елементи політичної свідомості: політичні знання і уявлення, політичні почуття і настрої, політичні інтереси і психологічні настанови, політичні стереотипи і забобони, правові норми і політичні національні традиції, існуючі в даному суспільстві політичні цінності і обґрунтовані політичні теорії, політичні ідеї і переконання.

При оцінці інтелектуально-психологічного змісту політичної культури провідну роль відіграють її якісні характеристики, тобто адекватність чи неадекватність політичних знань та уявлень, реалістичність політичних інтересів та психоло-

гічних настанов, спрямованість національних політичних традицій, ступінь наукового обґрунтування теорій, конкретний зміст політичних ідей і переконань тощо.

Найбільш загальною детермінантою характеру та змісту політичної культури і рівня її розвинутості в тому або іншому суспільстві виступає загальний рівень цивілізаційного розвитку людства і ступінь засвоєння даним суспільством загальноцивілізаційних культурних досягнень. Крім того, істотну роль відіграють: історична доля народу і держави, національні традиції, особливості національної культури і ступінь опанування нею різними верствами суспільства. При цьому не слід змішувати політичну культуру суспільства в цілому з політичною культурою його окремих соціальних груп і індивідів.

Політична культура суспільства зумовлює:

- основні характеристики його політичної системи;
- спосіб і ефективність його функціонування;
- міру окультурення його політичної еліти;
- професіоналізм політичних діячів різного рівня;
- політичну поведінку мас.

Основними критеріями оцінки характеру та рівня політичної культури будь-якого сучасного суспільства слід уважати: характер санкціонованих суспільством і державою та реально функціонуючих у даному суспільстві політичних цінностей, ступінь закорінення цих цінностей у свідомості широких мас, освоєння політичною елітою досягнень сучасної політичної науки, котрі не слід плутати з політтехнологіями, спрямованими на маніпулювання свідомістю населення, і, нарешті, реальну здатність тієї ж політичної еліти використовувати в практичній діяльності свої наукові та професійні знання.

Набагато складнішою виглядає справа з політичною культурою різних соціальних груп, а тим більше окремих членів

суспільства. В ідеалі їх політична культура має починатися з достатньо повних, а головне, адекватних, тобто відповідних дійсності, політичних знань. Але на практиці ці знання часто поверхові, фрагментарні і неадекватні. Не краще виглядає справа і з політичними цінностями, оскільки в будь-якому суспільстві, крім офіційно санкціонованої системи цінностей, функціонують ще й чисельні ціннісні підсистеми.

Щодо політичних стереотипів та політичних забобонів, то їх питома вага в політичній свідомості значної частини суспільства достатньо висока на відміну від політичних ідей і теорій, котрі існують у масовій свідомості головним чином у вигляді примітивних ідеологем і гранично спрощених гасел. Така, по суті мало окультурена, політична свідомість мас формує політичні психологічні настанови, тобто емоційно забарвлене оціночне (позитив – негатив) ставлення до політичної дійсності, яке часто не відповідає існуючим політичним реаліям, але визначає політичну поведінку електорату. На жаль, ця поведінка не завжди заслуговує на високу оцінку.

Але найістотнішим недоліком масової політичної свідомості, а отже й масової політичної культури, є нерозуміння та недооцінка нею практичної ролі політики, нездатність сприймати її як дієвий інструмент формування умов життя суспільства, а отже й умов життя кожного з його конкретних членів. Саме цим нерозумінням реальної ролі політики пояснюється політична індиферентність (байдужість) та політична пасивність значної частини громадян навіть у державах з давніми демократичними традиціями. Низька політична активність не є єдиним негативом, що впливає з недостатнього опанування масами політичною культурою. Найбільша небезпека для суспільства захована в тих величезних можливостях, котрі цей фактор створює для маніпулювання свідомістю електорату.

Особливо вразливим стає електорат в умовах падіння рівня та якості життя, незалежно від причин, що викликали це падіння, оскільки політика тоді починає сприйматись ним як свого роду рятівне коло.

Зі сказаного вище випливає, що якість політичного життя будь-якого суспільства безпосередньо пов'язана з рівнем політичної культури і, перш за все, з тією її складовою, котра базується на політичній свідомості, а отже й на політичній поведінці членів даного суспільства.

І, нарешті, як уже зазначалось вище, політична культура суспільства здійснює історичний вплив на характер та якість функціонування його політичних інституцій, тобто всіх елементів державної структури, політичних партій і громадських організацій, не кажучи вже про професіоналізм та моральний рівень його політиків. До сказаного слід додати, що і правове поле, в якому існує суспільство і функціонує держава, також носить на собі глибокий відбиток притаманної їм політичної культури.

Політична культура виконує певні соціальні функції:

– **виховна функція** (полягає в підвищенні політичної свідомості й національної самосвідомості через безпосередню участь громадян в управлінні, політичному житті, зростанні їх інформованості й компетентності, освіченості);

– **регулююча функція** покликана забезпечувати вплив громадян на політичний процес, насамперед через участь у контролі за роботою органів влади й управління, а також за допомогою існуючих норм, традицій, ідеалів тощо. Це сприяє попередженню політичних реформацій, нормалізації та стабілізації життя суспільства;

– **захисна функція** полягає в охороні політичних цінностей, що відповідають вимогам соціального прогресу, демократії, гуманізму (захист прав і свобод людини тощо);

– *прогностична функція* сприяє передбаченню можливих варіантів поведінки суб'єктів політики у певних ситуаціях, під час політичних подій;

– *комунікативна функція* забезпечує ідейно-політичний зв'язок громадянина з політичною системою, іншими членами суспільства.

Процес формування політичної культури відбувається передусім під впливом політичного життя, певних режимів, політичних систем. Чим вони демократичніші, тим вищий рівень політичної культури громадян. За таких обставин виховний процес здійснюється об'єктивно. Але, попри це, необхідні цілеспрямовані заходи й засоби: демократична система освіти й політосвіти, змістовна робота засобів масової інформації, високий духовний рівень мистецтва й літератури, конструктивний вплив на маси партійних і непартійних об'єднань, творчий розвиток гуманітарних наук тощо. Виняткове значення в набутті політичної культури мають суспільні ідеали. Їх відсутність спустошує людину, робить її байдужою, аполітичною, раціональною. Суспільство без справжнього гуманістичного ідеалу є неповноцінним, історично нежиттєздатним.

3. Структура і зміст політичної культури

Поняття "політична культура" ввів у науку відомий мислитель епохи Відродження І.Г. Гердер, але предметне дослідження та концептуальне осмислення цього поняття почалося лише у 50-х рр. ХХ ст.

У дослідженнях щодо змісту цього поняття можна виділити два підходи:

1) розгляд політичної культури як сукупності політичних знань, переконань, духовних цінностей, принципів і способів

політичної діяльності, політичного досвіду та традицій, політичних інститутів;

2) політична культура – це процес, спосіб реалізації політичних знань, умінь, переконань людини.

У сучасних умовах існує тенденція до поєднання цих підходів, що дає можливість усестороннього розгляду даного поняття. Ось чому політична культура визначається як зумовлений попереднім політичним досвідом певний рівень політичної свідомості людей, політичні вміння і навички, а також способи їх реалізації. Політична культура знаходить свій вияв у політичній діяльності людей, суспільних груп, держави.

Структура політичної культури:

- політичний світогляд;
- політична поведінка;
- політичні дії.

Кожній суспільно-політичній системі відповідає певна базова модель політичної культури, яка проявляється в національно-специфічних формах. *Базовими моделями політичної культури вважаються:*

1) демократична, яку характеризують такі риси, як толерантність (терпеливість до інакодумства), плюралізм (множинність думок), увага до преси, політична рівноправність усіх громадян, демократичне узгодження політичних конфліктів;

2) авторитарна, характерними ознаками якої є політична пасивність населення, потужний ідеологічний вплив на суспільство з боку держави;

3) тоталітарна, якій притаманні поширення в суспільстві культу особи вождів, лідерів, звеличення їх ролі, ідеологізація сили та неконтрольованої влади, відкидання демократичних прав і свобод громадян.

Перехід від одного типу політичної культури до іншого відбувається хвилеподібно, що виявляється в існуванні рис старої та нової політичних культур. При цьому нова політична культура не завжди з розумінням сприймається населенням. Перехід від однієї моделі політичної культури до іншої є процесом спонтанним, хоча його спрямованість багато в чому залежить від напрямку еволюції політичної системи суспільства в цілому.

4. Типологія політичної культури

Оскільки політична культура відіграє визначну роль у житті будь-якого суспільства і оскільки вона завжди відображає специфіку цього суспільства, політична наука не лише вивчає цей соціальний феномен, але й намагається упорядкувати уявлення про нього з допомогою різних моделей типологізації політичної культури.

Найбільш популярною є типологія політичної культури, запропонована американськими дослідниками Г. Алмондом і С. Вербою, котра нараховує три "чистих" типи.

Перший із них – *провінціалістський* (патріархальний), для якого характерна відсутність інтересу громадян до політичного життя. Члени суспільства не очікують жодних змін з боку політичної системи, тим більше не виявляють власної ініціативи, щоб ці зміни мали місце. Аполітичність, замкнення на місцевій або етнічній солідарності – такі риси характерні для цього типу політичної культури. Така культура може відразу стати панівною в молодих державах, але вона зберігається і в розвинених індустріальних країнах, коли світогляд більшості громадян обмежений прихильністю до своїх коренів, свого місця проживання.

Другий тип – **підданський**, де присутня сильна орієнтація на політичні інститути, що поєднана з низькою індивідуальною активністю громадян. Державна влада уявляється більшістю як реалізація трансльованих зверху норм, наказів, яких необхідно дотримуватися. Людьми керує страх покарання або очікування благ.

Третій тип – **партиципаторний**, або **політична культура участі**, для якої характерна зацікавленість громадян у політичній участі і прояв на практиці такої активності.

Автори цієї типологізації підкреслюють, що ці три типи на практиці взаємодіють між собою, утворюючи змішані форми з перевагою тих або інших компонентів: провінціалістсько-підданський, піддансько-партиципаторний, провінціалістсько-партиципаторний.

Перший змішаний тип характерний для переходу від провінціалізму до централізованої влади, коли населення виявляє лояльність до центрального уряду, а згодом і відходить від орієнтації на місцеві центри влади.

Другий тип поєднує в собі появу політичної активності у значної частини населення і політичної пасивності – в іншій. Третій тип характерний для країн, що розвиваються, на етапі переходу до ліберальної демократії. Головне завдання полягає у збереженні спадкоємності в розвитку.

Для країн зі сталим демократичним режимом характерний громадянський тип політичної культури, що є похідним від трьох перелічених основних типів культур.

До найважливіших його ознак належать: прихильність до демократичних цінностей, збалансованість політичних орієнтацій, помірний рівень політичної активності, раціоналізм у прийнятті політичних рішень, терпимість. Стабільність демократичного політичного режиму спирається на наявність консенсусу відносно легітимності політичних інститутів,

напрямку і сенсу політики. Визнання неминучості конфліктів, як результату різноманітності інтересів поєднується з прихильністю до демократичних засобів їхнього розв'язання.

Деякі політологи класифікують політичну культуру за рівнем суспільного розвитку, виділяючи чотири типи: архаїчну, елітарну, представницьку та політичну культуру високої громадянськості.

Контрольні питання

1. У чому проявляється політична свідомість особистості?
2. Що включає в себе масова політична свідомість, чим вона характеризується?
3. Дайте визначення сутності політичної свідомості.
4. Які чинники впливають на формування політичної свідомості індивіда?
5. Як формується політична свідомість?
6. Рівні політичної свідомості (побутовий, емпіричний, теоретичний) та умови їх формування.
7. Функції політичної свідомості.
8. Сутність політичної культури та її рівні за Г. Алмондом та С. Вербою. Який із цих рівнів вищий і чому?
9. Якості, що визначають політичну культуру особистості.
10. Панівна політична культура, субкультура і контр-культура.
11. Типи політичних культур за Г. Алмондом та С. Вербою. Які з цих типів характерні для політичної еліти та громадян України?

Тестові завдання для самоконтролю знань

1. Політична культура є одним з основних понять:
 - а. порівняльної політології;

- б. соціологічного напрямку політології;
- в. інституціонального напрямку політології.
- 2. Де вперше з'явився термін "політична культура"?
 - а. "Системи правління великих європейських держав" (Г. Алмонд);
 - б. праці І. Гердера;
 - в. "Громадянська культура" (Г. Алмонд, С. Верба).
- 3. Скільки видів політичної культури виділяють Г. Алмонд та С. Верба?
 - а. 3;
 - б. 2;
 - в. 5.
- 4. Який із видів політичної культури характеризується відсутністю у суспільстві, де вона панує, інтересу до політичної системи, майже повною відсутністю у громадян знань, суджень щодо держави, аполітичністю поряд із замкнутістю на місцевій чи етнічній солідарності?
 - а. патріархальна;
 - б. активістська;
 - в. підданська.
- 5. Який із компонентів структури політичної культури відповідає за стійкі особисті орієнтири поведінки, орієнтацію на певні дії в тих чи інших умовах?
 - а. ціннісно-нормативний;
 - б. поведінковий;
 - в. установчий.
- 6. Скільки рівнів політичної культури можна виділити?
 - а. 3;
 - б. 2;
 - в. 5.
- 7. Яка з соціальних функцій політичної культури забезпечує підвищення політичної свідомості й національної

самосвідомості через безпосередню участь громадян в управлінні, політичному житті, зростанні їх інформованості й компетентності, освіченості?

а. комунікативна;

б. виховна;

в. регулююча.

8. Який із компонентів політичної культури особистості включає політичні потреби та інтереси, потребу у політичній участі, фактори, що призводять до актів політичної поведінки?

а. мотиваційний;

б. емоційно-психологічний;

в. когнітивний.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

АВТОРИТАРИЗМ (від лат. *autoritas* – цілковита влада, вплив, наказ) – політичний режим, який характеризується зосередженням необмеженої влади в руках однієї особи або групи осіб, обмеженням, звуженням політичних прав та свобод громадян і суспільно-політичних організацій, повноважень демократичних інститутів, їх суворою регламентацією, незаперечним підпорядкуванням усіх соціальних структур влади.

АПАРАТ – група посадових осіб, що здійснюють організацію й управління справами суспільства, регіонів, галузей, організацій і установ. Апаратна робота певною мірою містить елементи бюрократизму, оскільки вона абстрагована, опосередкована щодо повсякденного життя людей, їхніх інтересів, спрямована на створення умов їх задоволення, а не на саме задоволення.

БАГАТОПАРТІЙНА СИСТЕМА – форма суспільного управління, за якої боротьба кількох політичних партій за державну владу виступає як механізм використання розбіжностей у політичних програмах, що відображають реальні соціальні інтереси й цілі суспільного прогресу. Для БС характерні періодична зміна партій при владі, що виключає можливість застою й переродження; використання волі народу як засобу вибору суспільних сил, партій і лідерів, найбільш

здатних виконати першочергові завдання суспільного життя; виявлення різних підходів, думок та інтересів, що лежать в їхній основі, їх гармонізація й спрямованість на розв'язання актуальних завдань розвитку суспільства.

БІХЕВІОРИЗМ ПОЛІТИЧНИЙ (від англ. behaviour – поведінка) – один із напрямів у політичній психології (новій "поведінковій" політичній науці). Його представники концентрують свою увагу на індивідуальних особливостях політичної поведінки, ігноруючи при цьому макро- та мікросоціальні фактори, що її детермінують. На їхню думку, поведінка людини або групи зумовлюється не соціально-політичними інститутами, а системою психологічних "підкріплень" і, в кінцевому підсумку, – психологічними особливостями людського організму.

БЮРОКРАТІЯ (від фр. bureau – бюро, канцелярія та гр. kratos – сила, влада, панування) – система управління суспільними справами, що спирається на розгалужену та ієрархізовану структуру чиновницького апарату. Для неї характерне перебільшення значення формальної процедури прийняття рішень, ретельне виконання інструкцій. Ознаки бюрократизму (формалізація, ієрархічність, регламентація) властиві будь-якій системі соціального управління. В тоталітарному суспільстві існування бюрократичних структур сприяє утвердженню безконтрольного й необмеженого панування вищих чиновників, руйнування зв'язку управління членами суспільства, стає опорою для прямого насильства.

ВИБОРЧА СИСТЕМА – сукупність правил і методів, які забезпечують певний тип організації влади, участь суспільства у формуванні державних представницьких, законодавчих, судових і виконавчих органів, вираження волі тієї частини населення, яка за законодавством вважається достатньою для визначення результатів виборів легітимними.

ВЛАДА – центральне, організаційне й регулятивно-контрольне начало політики; реальна здатність підкоряти волю людей, колективів, соціальних груп єдиній волі панівних осіб (груп).

ГЛОБАЛІЗМ (від фр. global – загальний, всесвітній і лат. globus – куля) – стиль у політиці, коли певне питання розглядається й вирішується в контексті загальних для всього людства проблем, що зачіпають усіх і потребують для свого розв’язання спільних зусиль. Виникнення таких проблем пов’язане з розширенням сфери людської діяльності, піднесенням масштабу впливу людини на її оточення до глобального рівня.

ПОЛІТИКА ГЛОБАЛІЗМУ – це пошук дієвого й послідовного розв’язання проблем, що стосуються всього людства, через підпорядкування їх вирішенню локальних, часткових питань, через конструктивне, творче співробітництво, налагоджування раціонального використання природних ресурсів, пошуки ефективніших і безпечніших технологій, встановлення нового економічного порядку, втілення в життя принципів нового політичного мислення.

ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ – добровільні об’єднання громадян, які сприяють розвитку їхньої політичної, соціальної, трудової активності й самодіяльності, задоволенню й захисту їхніх багатогранних інтересів і запитів, діють відповідно до завдань, цілей, закріплених у їхніх статутах.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО – сукупність існуючих у суспільстві відносин особистостей, сімейних, соціальних, економічних, культурних, релігійних та інших структур, які розвиваються в суспільстві поза рамками втручання держави, директивного регулювання та регламентації. В основі ГС – життя індивідів як приватних осіб, система вільно встановлюваних ними зв’язків та асоціацій, багатоманітність притаманних їм інтересів, можливостей і способів їх вираження

та здійснення. Розвинуте ГС передбачає існування демократичної правової держави, покликаної захищати інтереси і права громадян. Уважається, що необхідною передумовою ГС є ринкова економіка з притаманними їй багатоманітністю форм власності, плюралізмом незалежних політичних сил, недирективно формованою громадською думкою і, що найголовніше, – вільною особистістю з розвиненим почуттям власної гідності.

ГРУПИ ТИСКУ – входять до складу кон'юнктурних, латентних (прихованих) політичних сил. Вони визначаються як сукупність індивідів, які під виглядом загального інтересу виражають свої вимоги, висловлюють претензії, що прямо чи опосередковано зачіпають інші сектори суспільного життя, й вимагають від законодавчого органу або окремих його членів їх задоволення. У складних політичних ситуаціях вони здатні вийти на поверхню політичного життя вже як реальна політична сила, партія, формальний чи неформальний політизований рух. Деякі з них здатні спонукати свою аудиторію до створення контрвлади на протигагу існуючій. Вони можуть також вступити у змагання з державною владою у здійсненні політики.

ДЕМОКРАТІЯ (від гр. *demos* – народ, *kratos* – влада) – у буквальному розумінні – влада народу, народовладдя. У найбільш уживаному значенні – форма політичного, державного устрою, яка впливає з визнання народу як джерела влади, його права брати участь у вирішенні спільних, державних справ, із визнання принципів свободи, рівності та інших прав громадян, передбачає запровадження правових та процедурних гарантій їх реалізації в усіх сферах життя суспільства. Демократія – це конкретно-історичне втілення ідей рівності й справедливості в процедурах прийняття рішень відповідно до волі, позиції більшості з визнанням прав і по-

треб меншості. Це культура поважливого ставлення до закону й порядку. Демократія – це заперечення монополізму на істину, визнання свободи й рівності громадян в обговоренні, вирішенні спільних проблем, права на існування багатьох різноманітних поглядів та уподобань, це розв’язання конфліктів на основі суспільного консенсусу та компромісу.

ДЕРЖАВА – форма політичної організації суспільства, основне знаряддя політичної влади. Держава склалася в результаті закономірного розвитку в суспільстві, поділу праці, виникнення приватної власності й утвердження антагоністичних класів. Має такі основні ознаки:

1) організація влади за певним територіальним принципом;

2) поділ населення за ознаками території проживання замість поділу за кровнородинними ознаками;

3) наявність публічної влади, здійснюваної особливим розрядом осіб, зайнятих виключно управлінням суспільства та охороною встановлених у ньому порядків (державні чиновники);

4) публічна влада не виражає інтересів усієї маси населення на відміну від безпосередньої, самодіяльної організації озброєного народу в державному стані суспільства;

5) право й можливість здійснювати внутрішню та зовнішню політику від імені всього суспільства;

6) претензія на захист загального інтересу;

7) монопольне право на примусовий вплив стосовно населення, наявність особливої системи органів, установ і знарядь примусу (армія, поліція, суд, тюрми), які здійснюють функції державної влади;

8) суверенна закономірність – право видавати закони й правила, обов’язкові для всього населення;

9) монопольне право на збирання податків для формування загальнонаціонального бюджету, утримання державного апарату.

ДЕРЖАВНА ВЛАДА – державна організація політичного управління суспільством. Державна влада перевищує всі інші різновиди влади в усіх соціальних утвореннях як за обсягом, так і за способом впливу. ДВ поширюється на всі сфери суспільного життя. Здійснюється державою за допомогою спеціального апарату примусу або переконання, володіє монопольним правом видавати нормативні акти, обов’язкові для всього населення даної держави; включає такі різновиди влади, як верховна, законодавча, судова, військова тощо.

ДИВЕРГЕНЦІЯ (від лат. *divergentia* – розходження) – розподіл (поділення) ознак в організмі однієї системної групи в процесі еволюції та виникнення нових видів; перетворення діалектів однієї мови на окремі мови; перетворення слов’янського етносу на окремі національності, нації (українську, білоруську, російську та ін.).

ЕЛЕКТОРАТ (від фр. *electeur* – обираю) – корпус виборців, сукупність громадян, наділених активним виборчим правом, тобто правом обирати.

ЕТНОС (від гр. *ethnos* – народ) – від історично складеної спільноти людей, які представляють плем’я, народність, нація, що мають спільні риси, стабільні особливості культури та психічного складу, а також усвідомлення своєї єдності й відмінності від інших. Важливим для такої групи людей є усвідомлення спільності їхнього походження.

ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКІ ЦІННОСТІ – світоглядні ідеали, моральні норми, які відображають духовний досвід усього людства. Це сукупність уявлень про істинно людське, гідне, праведне, добре – все, що об’єднує людей. У сучасному світі одним із утілень ЗЦ є прагнення відвернути загрозу знищен-

ня цивілізації, захистити світ, досягти добробуту кожного. Визнання в другій половині 80-х рр. ЗЦ як політичного принципу зумовило початок процесу деідеологізації міжурядових відносин, коли позиції держав на міжнародній арені виходять із загальноцивілізаційних норм спілкування, таких як: готовність самокритично оцінювати власну позицію вміння своєчасно визнавати свої помилки, робити висновки з уроків минулого, гнучкість, реалізм, здатність сприймати все нове, виключення насильства та воєнних погроз як засобів розв'язування суперечностей.

ЗАКОН – прийнятий у конституційному порядку найвищим органом державної влади нормативний правовий акт, який має найвищу природну силу щодо інших нормативних актів (указів, постанов тощо).

ІДЕОЛОГІЯ – система політичних, правових, релігійних, естетичних і філософських поглядів та ідей, які відображають ставлення людей до дійсності й одне до одного, способи засвоєння цієї дійсності й трансформації з позиції цілей, ідеалів, прийнятих різними соціальними суб'єктами; соціальні програми діяльності, спрямованої на зміни або закріплення (зміцнення, посилення) існуючої системи суспільних відносин.

ІНТЕГРАЦІЯ (від лат. *integratio* – відновлення, поповнення) – об'єднання в ціле будь-яких окремих частин. Протилежне дезінтеграції. Соціальна інтеграція – наявність упорядкованих відносин між індивідами, групами, організаціями, державами.

КОМПРОМІС (від лат. *compromissum* – походження, угода, взаємні поступки) – знаходження різними силами, групами, політичними партіями взаємоприйняттого рішення, примирення позицій шляхом взаємних поступок із питань, які їх розділяють, для досягнення певних політичних цілей

(створення політичних союзів, блоків; попередження непотрібного зіткнення, конфронтації; подолання внутрішньополітичних розходжень, недопущення розколу, щоб запобігти більшим утратам, ніж вимагають поступки, на основі яких укладається компроміс). Реальним механізмом для досягнення політичних компромісів виступають переговори, проведення "круглих столів", укладання угод тощо.

КОНСЕНСУС (від лат. consensus – згода, єдність, однаковість, спільна думка). В політичному житті – це спільність позицій, взаємна згода, збіг думок, які складаються в суспільстві або до яких приходять соціальні групи, незважаючи на властиві їм відмінності, протилежні інтереси, зумовлені соціальними, політичними й національними, релігійними та іншими особливостями з приводу питань спільної життєдіяльності, що викликають взаємний інтерес (державного устрою, чинного порядку, норм і правил та ін.); в основі консенсусу – опертя на думку кожної сторони, її врахування, знаходження в позиції спільного, того, що об'єднує, а не роз'єднує, й вироблення взаємоприйняттого рішення, котре якщо й не може бути беззастережно підтримане всіма, то хоча б ніким не буде відкинуте.

КОНСТИТУЦІЯ – основний закон держави, який закріплює засади суспільного та економічного ладу даної країни, форму правління та державного устрою, правовий статус особи, порядок організації і компетенцію органів влади та управління, організацію й основні принципи правосуддя та виборчої системи.

КОНФЛІКТ СОЦІАЛЬНИЙ (від лат. conflictus – зіткнення) – тип стосунків, який характеризується зіткненням інтересів окремих індивідів, соціальних спільнот та інститутів, за якого дії сторін-учасниць спрямовані на досягнення кожною своїх цілей, несумісних із цілями іншої сторони.

КОРУПЦІЯ (від лат. corruptio – підкуп, псування, занепад) – підкупність, продаж і хабарництво державних службових осіб, політичних і громадських діячів, урядовців і високопоставлених чиновників.

КРИЗА ПОЛІТИЧНА – форма прояву комплексу суперечностей, що розвинулася й поглибилася на основі економічної кризи, політичної нестабільності. Виражається у формі падіння авторитету правлячих кіл, нездатності офіційних владних структур приймати раціональні рішення, примиряти різномірні інтереси явної або прихованої опозиційної діяльності, спрямованої на ліквідацію даної політичної системи. Наслідками політичної кризи бувають: модернізація політичних структур, економічні перетворення, примирення інтересів різних соціальних груп, наступ реакції й реставрація попередніх владних структур збройним шляхом. У політико-політичному плані набуває форми заміни кадрів, людей ("кабінетна чехарда").

ЛЕГІТИМАЦІЯ (від лат. legitimus – законний) – визнання чи підтвердження законності прав, владних повноважень, певних рішень. Спосіб надання владним стосункам загальнозначущої форми, коли суспільство встановлює певну систему норм і цінностей, які примушують визнавати право одних впливати на інших, панувати над іншими. Прийняття всіма учасниками соціально-політичного процесу певних умов, "правил гри". В країнах, де немає паспортної системи, легітимація – це ідентифікація, засвідчення особи певним документом.

МАЖОРИТАРНА ВИБОРЧА СИСТЕМА (від фр. majorité – більшість) – порядок підбивання підсумків голосування, згідно з яким обраним вважається кандидат, який набрав абсолютну (понад 50 %) або відносну (принаймні на один голос більше, ніж інший кандидат) більшість голосів.

Використовується на відміну від пропорційної системи, за якої кількість мандатів виділяється відповідно до кількості отриманих голосів.

МАРГІНАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО (від лат. *margo* – край, межа) – поняття, що характеризує соціальні групи, з яких складається суспільство і які внаслідок еволюційних або революційних змін у суспільному житті виходять за межі раніше сталих соціальних спільнот. Це спричиняється глибоким розломом суспільних структур, розкладом і трансформацією форм господарювання та укладів життя. В екстремальних ситуаціях певні групи людей опиняються на периферії існуючих суспільних зв'язків, відчужуються від системи існуючих цінностей, але борються за їх здобуття. Слід розрізняти маргінальні верстви суспільства, яке перебуває в стані кризи, депресії, перехідного стану, й суспільства, яке переживає піднесення.

МАФІЯ (від іт. *maffia* – таємна злочинна організація) виникла у XVIII ст. на о. Сицилія (Італія) й тероризувала населення засобами насильства, вбивствами. У XX ст. так почали називати й деякі гангстерські організації у США (після Другої світової війни найбільш відома "Коза ностра" – від італійського "наша справа"). Часто використовується в реакційних політичних цілях, має зв'язок із поліцією, судовими чиновниками, певними політичними колами. Сицилійська мафія стала називним поняттям, яке вживається для позначення методів створення незаконного тиску, спрямованого проти окремих осіб або організацій, злиття злочинного світу з адміністративними та господарськими структурами.

НАТОВП – короткочасна, внутрішньо й зовнішньо неорганізована контактна група людей, об'єднаних просторовою близькістю й тимчасовими, перехідними інтересами, яка діє одностайно й емоційно, з високим рівнем конформізму. На-

товп не розмірковує, а підкоряється тільки своїм пристрастям. Характерні риси: нетерпимість, роздратованість, нездатність розсудливо щось обговорювати. Натовп, як правило, наголошує на своїх правах і мало або зовсім не згадує про свої обов'язки. Для індивідуума в натовпі характерні втрата відповідальності за свої дії та анонімність їх сприйняття ("як усі"), підвищений конформізм, емоційна збудженість. Обов'язковим елементом натовпу є виділення в ньому лідерів, ватажків і підбурювачів (здебільшого це робиться стихійно).

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ – сукупність соціально-політичних, економічних, правових, ідеологічних, культурно-мовних та інших проблем, які проявляються у відносинах між представниками різних націй і народів на всіх рівнях спілкування (міждержавному, внутрішньодержавному, міжособистісному).

НЕФОРМАЛЬНІ ОБ'ЄДНАННЯ – така назва закріпилася за деякими новими громадськими об'єднаннями, які були сформовані з ініціативи людей зі спільними інтересами, цілями, запитамі, що не мають або тривалий час не мали визнання державою.

ОХЛОКРАТІЯ (від гр. ochlos – юрба, натовп, kratos – влада) – термін, яким Аристотель, Полібій і Платон визначали форму державного устрою, що виникає внаслідок виродження демократії, коли влада переходить до повсталого народу, котрий через неорганізованість не може її втримати. В історії охлократія трапляється рідко (в період криз) і не характеризується стійкістю та довговічністю.

ПАРТІЯ (від лат. pars, partis – частина) – організована група однодумців, яка: 1) представляє інтереси частини народу; 2) ставить за мету їх реалізацію шляхом завоювання державної влади або ж участі у її здійсненні.

ПАРТОКРАТІЯ – термін, що вживається для позначення прошарку партійного апарату, який обюрократився й в умовах монополії на владу зосереджує в своїх руках усі підйоми господарського, адміністративного та політичного управління.

ПАРТІЙНА СИСТЕМА – сукупність усіх існуючих і діючих у даній країні партій (правлячих та опозиційних), які беруть участь у здійсненні державної влади.

ПАЦИФІЗМ (від лат. *pacificus* – миротворчий) – антивоєнний рух, представники якого виступають проти будь-яких воєн, незалежно від їхнього характеру й мети. Прихильники пацифізму. стоять на позиціях морально-етичного засудження збройної боротьби, яка несе за собою людські жертви. Не визнають вони й справедливих, визвольних воєн, вірять у можливість відвернення масового застосування зброї силою переконання. Пацифістські організації виникли в першій половині XIX ст. у США й Великобританії, але найбільшого поширення набули наприкінці нинішнього століття. Міжнародні конгреси пацифістів об'єднували на той час передову частину інтелігенції. Після Другої світової війни в умовах зростання мілітаризму розгорнулася боротьба за мир, припинення гонки озброєнь, заборона термоядерної та інших видів зброї масового знищення. В цьому русі пацифісти посіли помітне місце. Багато хто з них співпрацює з організованим масовим антивоєнним рухом за розрядку міжнародної напруженості.

ПЛЕБІСЦИТ (від лат. *plebiscitum* – рішення народу) – всенародне опитування населення шляхом голосування, різновид референдуму з метою виявлення думки з якогось загального й важливого питання. Наслідки такого опитування не мають обов'язкової юридичної сили, але відповідним органом державної влади належить брати їх до уваги, приймаючи рішення.

ПОЛІТИЧНИЙ РУХ – це відносно цілеспрямована й організована діяльність групи людей, які мають спільні інтереси й борються за їх реалізацію політичними засобами, що впливають на політичну владу.

ПОЛІТИКА (від гр. polis – місто, держава й politika – все, що пов’язане з містом, державою) – організаційна й регулятивно-контрольна сфера суспільства. Політика – це об’єктивна реальність, що постає як теоретичне знання та форма діяльності. Матеріалізація політики, приведення її в дію у предметній формі досягається створенням відповідних інструментів або засобів: політичних інститутів (виборності, призначень, представництв, органів, установ); інститутів влади-уряду, його апарату; в документах, політичних програмах, статутах, доповідях, промовах, розпорядженнях, інструкціях, наказах, декретах; у прилюдній, аудіовізуальній формі – пропаганді, гаслах, засобах масової інформації, в кінематографії, театрі, літературі, в наукових дослідженнях.

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ – у широкому розумінні – це реалізація політичних суспільних відносин, взаємодія класів, націй, організацій, органів, інших соціальних спільнот, окремих осіб для здійснення певних політичних інтересів з приводу завоювання, використання й утримання влади. У вузькому розумінні власне ПД – це методи й засоби виконання владних функцій певними політичними силами, суспільними групами, а також засоби протидії їм, які не виходять за межі правової регламентації й відповідають вимогам конституції.

ПОЛІС (від гр. polis – місто, держава) – особлива форма соціально-економічної та політичної організації суспільства у стародавній Греції й Італії. До складу полісу входили місто й прилеглий до нього сільський округ. Населення полісу складалося з повноправних громадян (членів общини); вільних,

але неповноправних жителів (метеків, періеків, відпущених на волю) та безправних рабів. За політичним ладом поліс був демократичною (Стародавні Афіни) або аристократичною (Спарта) республікою. Державний апарат полісу складався з народних зборів повноправних громадян-чоловіків, ради та різних виробничих посад. Полісна організація суспільства спиралася на політичний і економічний суверенітет общини вільних громадян власників і виробників. Поліс – перше в історії втілення реальної єдності політичної структури й громадянського суспільства, що сприяло розвитку характерного для полісної свідомості патріотизму, рух громадянської рівноправності, свідомого виконання законів.

ПОЛІТИЧНА ПОЗИЦІЯ (від лат. *positio* – положення, розташування) – вид соціальної діяльності суспільних суб'єктів та їхніх організацій, що характеризує їхнє ставлення до політики та влади.

ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ – сукупність способів і методів здійснення політичної влади, яка відображає порядок взаємовідносин громадян і держави.

ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ охоплюють зв'язки, що виникають між різними політичними інститутами й організаціями, соціальними групами та індивідуумами у сфері завоювань і практичної реалізації політичної влади, втілення певних суспільних інтересів. ПВ – відображення певних суспільних інтересів. ПВ можуть виступати у масштабі однієї держави або системи держав, або в глобальному масштабі, набираючи форми співробітництва, компромісу, суперництва та боротьби. ПВ як один із видів суспільних відносин охоплює також соціально-економічні зв'язки. Об'єктивний історичний взаємозв'язок політичних та економічних відносин особливо помітний в умовах перебудови й зміни системи керівництва народногосподарським розвитком у сучасному суспільстві.

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ – органи та організації, які формують і впливають на політичні процеси та явища, пов'язані із завоюванням, утриманням і використанням влади в суспільстві та державі. До найважливіших ПІ відносять органи державного управління, які реалізують зовнішню та внутрішню політику, систему установ законодавчої, виконавчої та судової влади, громадські організації й партії.

РАСИЗМ – політичні ідеології й практика, теоретичною основою яких є сукупність антинаукових концепцій про фізичну та психічну неповноцінність людських рас і вирішальний вплив расових відмінностей на історію й культуру людства. Для расизму характерні людиноненависницькі ідеї споконвічного поділу людей на вищі та нижчі раси, з яких перші є нібито єдиними творцями цивілізації, покликаними до панування, а другі не здатні до створення й навіть засвоєння високої культури й тому приречені бути об'єктами експлуатації.

САМОВРЯДУВАННЯ – певне функціонування соціальної системи, визначальним принципом управління якою є безпосереднє прийняття та виконання керівного рішення й контроль за цим. Причому в даній системі об'єкт і суб'єкт управління збігаються. В основі даного процесу лежить спосіб виробництва й відповідний йому тип системи самоврядування.

СВІДОМІСТЬ – одне з головних понять суспільно-гуманітарних наук, що означає вищий рівень духовної активності людини як соціальної істоти.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ (від лат. *socialis* – суспільний) – процес засвоєння людиною певної системи знань, норм і цінностей, які дають їй змогу функціонувати як повноправному членові суспільства.

СУБ'ЄКТИ ПОЛІТИКИ – категорія політології, котра визначає, хто є головним діячем, хто другорядним, а хто

статистом на політичній арені. СП є тільки той, хто впливає на інші об'єкти поза собою. Великі соціальні групи як суб'єкти інтересів, котрі відображають зміст політичних дій, є в цьому розумінні визначальними СП. Великі соціальні групи на певному етапі свого розвитку викликають до життя власні політичні організації, завданням яких є ефективна діяльність на користь інтересів цих груп. Безпосереднім виконавцем, співвиконавцем і організатором політичних дій можуть бути конкретні індивідууми, якщо вони впливають на напрям, хід і зміст політичних процесів, на характер політичних відносин.

СУВЕРЕНІТЕТ – верховенство влади держави всередині країни та її незалежність від влади іноземної держави. С. – право держави на самостійну внутрішню й незалежну зовнішню політику, право на власний розсуд вирішувати свої внутрішні й зовнішні справи. Верховенство державної влади виражається в тому, що вона визначає весь устрій правових відносин у даній державі (прийняття конституції, законів і т. п.), авторитетно впливає на всі сторони життя суспільства, а якщо потрібно, застосовує й примус.

ФАШИЗМ (від іт. *fascismo* і лат. *fascis* – жмутик, в'язка, об'єднання) – найреакційніша політична течія, яка виражає інтереси реакційних та агресивних сил, прихильників крайніх поглядів і методів у політиці й ідеології; напрям правого екстремізму, представленого ультрареакційними течіями, партіями та угрупованнями; відверто терористична диктатура найреакційніших сил суспільства, яка використовує крайні форми насильства для захоплення й утримання влади, нав'язування своєї волі, утвердження свого панування.

Характерні риси: 1) використання насильницьких форм і методів для придушення мас; 2) знищення демократичних свобод; 3) тотальний контроль над громадським та особис-

тим життям громадян; 4) підвищена соціальна демагогія; 5) псевдосоціалізм (націонал-соціалізм); 6) расизм; 7) шовінізм і націоналізм; 8) тоталітаризм; 9) антидемократизм; 10) правовий нігілізм, елітаризм; 11) геополітика.

ХАРИЗМАТИЧНИЙ ЛІДЕР (від гр. charisma – милість, благодать, винятковий талант, божий дар) – громадсько-політичний діяч, ватажок, вождь, авторитет якого ґрунтується на вірі громадян у його надприродні, видатні здібності, виняткові якості, непогрішимість, святість. Харизматичні лідери постають на політичній арені здебільшого в критичні періоди життя суспільства.

ЦЕНТРИЗМ – ідейно-політична течія, яка виникла в ході боротьби реформістських і революційних партій, намагалася розв’язати суперечності між ними в програмних і тактичних питаннях робітничого руху. Поширена думка, що в основі центрризму лежить здоровий глузд, почуття міри, філософія компромісу, опертя на правову державу, готовність обстоювати інтереси кожної людини, ставлення до політичної боротьби як до гри соціальних сил.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. **Гелей, С. Д.** Політико-правові системи світу [Текст] : навчальний посібник / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. – К. : Знання, 2006. – 668 с.
2. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку [Текст] / за заг. ред. Ф. М. Рудич. – К., 2006. – 412 с.
3. **Піча, В. М.** Політологія [Текст] : навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти / В. М. Піча, Н. М. Хома. – К. : Каравелла, Л. : Новий світ-2000, 2002. – 248 с.
4. Политология для всех [Текст] : учебное пособие : в 2 ч. – Днепропетровск : ОАО Днепротекнига, 2002. – 236 с.
5. Политология [Текст] : учеб. пособие / под ред. проф. Н. И. Сазонова. – Х., 2001. – 65 с.
6. Політологія [Текст] : навчальний посібник у п'яти частинах / за ред. В. Ю. Пушкіна. – Днепропетровск : НГА України, 2000–2002.
7. Політологія [Текст] : підручник / за ред. М. М. Вегеша. – К. : Знання, 2008. – 90 с.
8. **Рогозин, Н. П.** Украина: партии и партийная система [Текст] / Н. П. Рогозин. – Донецк, 2006. – 199 с.

9. **Семке, Н. М.** Політологія. Модульний курс [Текст] : навчальний посібник для ВНЗ / Н. М. Семке. – Х. : Торсінг плюс, 2009. – 56 с.

10. **Ткач, О. І.** Політологія [Текст] : навчальний посібник для студентів ВНЗ / О. І. Ткач. – К. : Ельга, Ніка-Центр, 2003. – 40 с.

11. **Троян, С. С.** Порівняльні політичні системи сучасності [Текст] : навчальний посібник / С. С. Троян. – К., 2003. – 266 с.

12. **Юрій, М. Ф.** Основи політології [Текст] : навчальний посібник / М. Ф. Юрій. – К. : Кондор, 2003. – 338 с.

ЗМІСТ

Вступ	3
Лекція № 1. Предмет, методи та функції політології	5
1. Виникнення політології як науки. Предмет і об'єкт політології	5
2. Зв'язок політології з іншими соціально-гуманітарними дисциплінами	7
3. Методи і функції політології	8
Контрольні питання	11
Тестові завдання для самоконтролю знань	12
Лекція № 2. Історія розвитку світової політичної думки	14
1. Особливості релігійно-міфологічних ідей Стародавнього світу	14
2. Політична думка античності	15
3. Релігійно-політичні концепції Середньовіччя	17
4. Політичні вчення Нового часу	18
5. Розвиток політичних ідей та концепцій у XIX–XXI ст.	20
Контрольні питання	24
Тестові завдання для самоконтролю знань	25
Лекція № 3. Політика і влада	28
1. Визначення політичної влади та її ознаки	28
2. Ресурси і сила влади, легітимізм і законність влади	30
3. Визначення політики та її види	33
Контрольні питання	37
Тестові завдання для самоконтролю знань	37

Лекція № 4. Політичний режим влади та його різновиди	40
1. Визначення політичного режиму і факторів, які розкривають його сутність	40
2. Основні різновиди політичних режимів та їх характеристики	42
Контрольні питання	48
Тестові завдання для самоконтролю знань	49
Лекція № 5. Держава в політичній системі суспільства	52
1. Поняття держави та її базові ознаки	52
2. Теорії походження держави	53
3. Функції держави і структура державної влади	54
4. Форми державного правління	58
5. Форми державного устрою	61
Контрольні питання	63
Тестові завдання для самоконтролю знань	64
Лекція № 6. Правова держава і громадянське суспільство	67
1. Концептуальний вимір правової, соціальної держави	67
2. Поняття громадянського суспільства	68
3. Взаємодія правової держави і громадянського суспільства	70
Контрольні питання	73
Тестові завдання для самоконтролю знань	74
Лекція № 7. Вибори і виборчі системи	77
1. Визначення виборів, їх сутність, види та функції	77
2. Мажоритарна виборча система	82
3. Пропорційна виборча система	84
Контрольні питання	86
Тестові завдання для самоконтролю знань	86
Лекція № 8. Політичні партії та партійні системи	90
1. Історія виникнення політичних партій як інституту	90
2. Функції партій у сучасному політичному житті	92
3. Типологія політичних партій та партійних систем	94

4. Становлення партійної системи України	99
Контрольні питання	101
Тестові завдання для самоконтролю знань	101
Лекція № 9. Людина і політика	104
1. Політична соціалізація особи	104
2. Політична участь як наслідок політичної соціалізації	109
Контрольні питання	111
Тестові завдання для самоконтролю знань	112
Лекція № 10. Політичні еліти та політичне лідерство	115
1. Сутність і типи політичних еліт	115
2. Феномен політичного лідерства і його типологія	117
3. Політична еліта і лідерство в Україні	122
Контрольні питання	124
Тестові завдання для самоконтролю знань	124
Лекція № 11. Політична культура	127
1. Основні концепції політичної культури	127
2. Визначення політичної культури та її функції	132
3. Структура і зміст політичної культури	136
4. Типологія політичної культури	138
Контрольні питання	140
Тестові завдання для самоконтролю знань	140
Словник термінів	143
Список літератури	160

Навчальне видання
КРАВЧУК Ольга Юріївна
ШАПОВАЛОВА Ірина Василівна

**Навчальний посібник
з курсу "ПОЛІТОЛОГІЯ"
(лекції)**

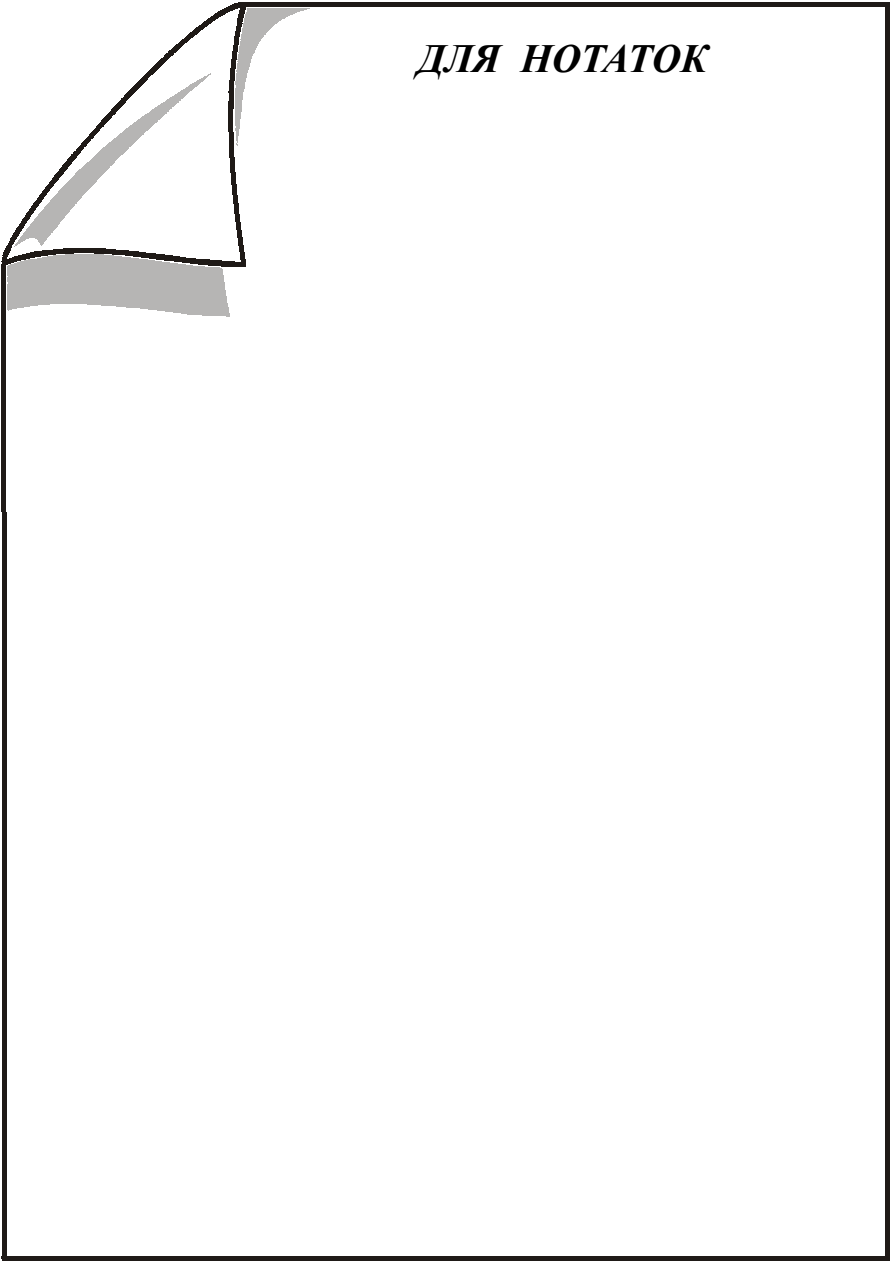
Редактор *М. П. Фоміна*
Комп'ютерне складання та верстання *В. В. Москаленко*
Коректор *М. О. Паненко*

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 9,8. Тираж 100 прим. Вид. № 35. Зам. № 1007-28.

Видавець і виготівник Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова
просп. Героїв України, 9, м. Миколаїв, 54025

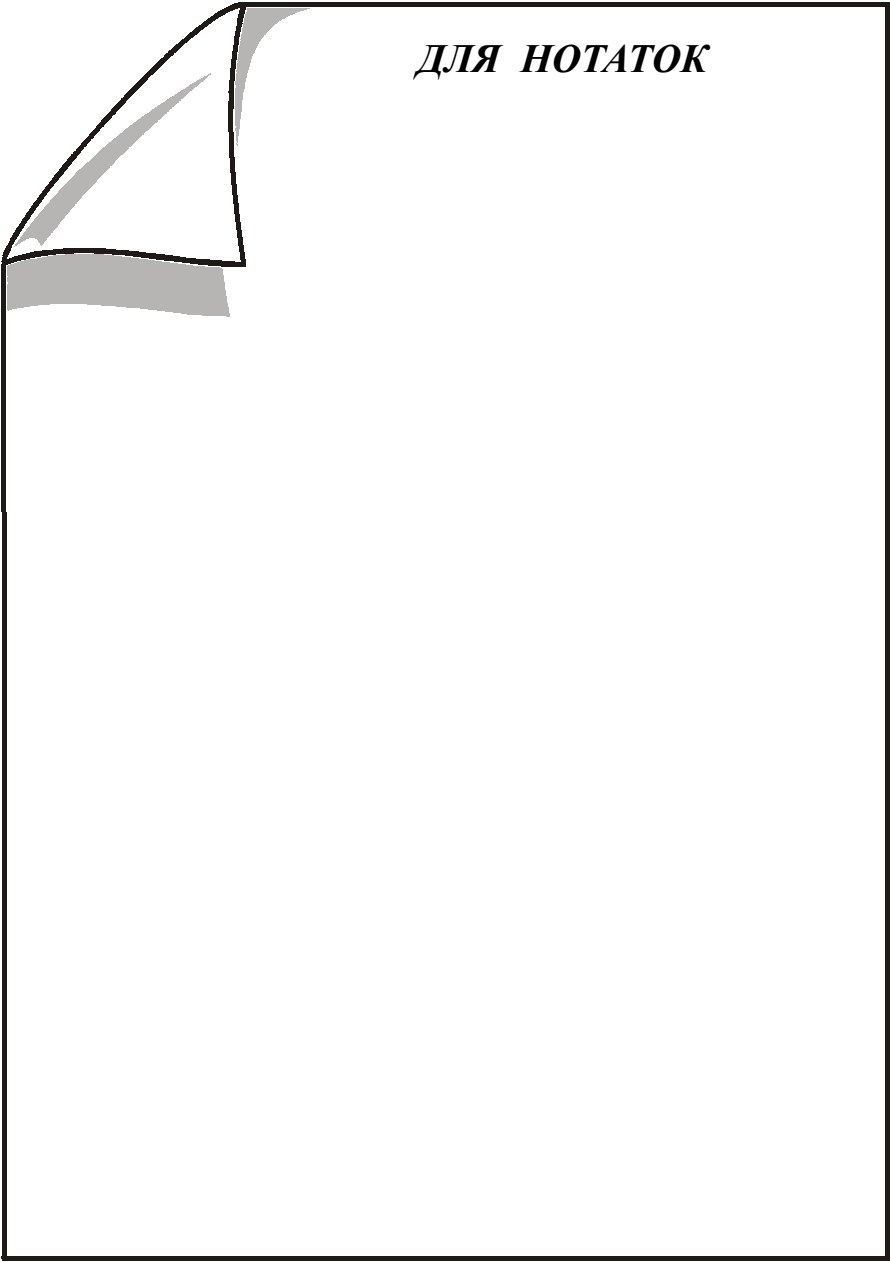
E-mail : publishing@nuos.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6402 від 19.09.2018 р.

ДЛЯ ЗАДАТОК

ДЛЯ ЗАДАТОК

ДЛЯ ЗАДАТОК